

Маруся

Марко Вовчок

МАРУСЯ

Те, що я розповім вам, діялося давним-давно на Україні, у глухій глушії, і ще й досі по світові не рознеслося. Бабуся, що мені оповідала, упевняла, ніби у глушії є чимало чесних великих подій, все одно як пишних квіток. І оповідала бабуся,— а вона була давня сильно, прожила чимало на білому світі. "Чимало дечого побачила та чимало дечого зазнала,— оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити врівень із цими порослими в глушії квітками. Ні з цими, що в глушії укриті, подіями. Віки йдуть, минають,— а все однаково пишні, свіжі квітки ваблять зір своєю розкішшю, а тихі, величні події любо заспокоюють і м'якшать серце людське".

Давним-давно на Україні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан із жінкою та дітьми.

Хутір цей, де вони жили, такий, що кращого не бажала б собі найвередливіша людина. Достався він Данилові, перейшовши через руки бозна-кількох прадідів і прабабок; а відомо ж кожному, що де оселиться українець із українкою, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простеляться криві стежечки по степу та гаю та розлягатимуться мелодійні пісні,— то можете уявити собі, що який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, що яка то сила квіток, кілька улюблених куточків і в степу, і в лісі, і на суміжній луці, та яке то багатство пісень!

До того сам бог щасливо умістив цей хутір між степом та лісом, річкою та лукою, горою й долиною: з одного боку степ ховався з очей, зелений, безкрай, запашний, покритий хвилями зелені, з другого — знімалися до неба гори, то завітчані деревами, м'якенькою травицею, то каменясті й оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без слідів або дороги, якось щасливо цвіла собі з третього боку, а з четвертого котила води свої річка, то через луку, врівень із м'якими берегами, відбиваючи в своїх водах одне небо з його світилами та габу гнучкого комишу, то раптом попадала між дві скелисті кручі й шуміла під їх величезною аркою.

Боже, як красно бувало літнього ранку, коли сходило сонце, лука виблискувала росяними краплями, і випурхувала птиця, що притаїлася в комиші, і легенька пелена туману виринала над рікою! Боже, які солодкі бували в безжурній долині, з першим промінням сонця, перші ранішні пахощі трави та квіток! А посвіжілі в нічній тиші гори, позолочені світлом та блиском! А ліси, що тихо шелестять листом! А степ безкрай, увесь укритий тінями та повіддю світла!

Це ранок, — а день який! День, коли усе в природі прокинулося, живе в повному розпалі світла, життя та діяльності! Як шуміли тоді свіжі ліси і як сяла безжурна долина. Як ніжив розкішний степ, і що творив у людській душі гомін глибокої ріки разом із трепетом дзвінкого комишу! ,

А вечір! Тихий, рожевий вечір, що обгортає землю пільмою і прохолодою!? А зорі, що висипають на небо, і місяць над обрієм — смуга місячного світла на темному степові, узлісся, посріблене саявом, чашечки нічних квіток у долині, м'яко освічені місячним промінням, зорі горять в глибинах ріки і дзюрчать у тихих струмочках, одна гора вся стуманіла, а друга посвітлішала, і ясний огник в хатині, що потонула посеред розквітлого саду!

А крім цього вдячного сусідства м'якої луки з глибокою рікою, величних гір та укритої цвітом долини, гомінливого лісу та хвилястого степу, було ще добре сусідство хороших людей козацького роду.

Кожного свята неодмінно або самі Чабани вибиралися у гості, або повинні були вдивлятися й пізнавати, хто це простує степовим шляхом до хати: Семен Ворошило чи Андрій Крук; або знову треба було йти назустріч, почувши в долині голосну балачку веселої та вродливої дівчини Ганни, яка появляється попереду інших дівчат та молодиць у величезному, яркому, оце дорогою сплетеному вінку на голівці, або мусили дождити на березі, поки не наблизиться утлий човен Івана Грома.

Та яка користь перелічувати всіх друзів та приятелів, до чого розповідати про всі їх розваги та забавки, приязні зустрічі, любі побачення, ласкаві розставання? Між чужими наймиліша забава може видатися найнуднішою, найбільші радощі незрозумілими, — це вже відомо, як відомо й те, що часом ніякі принадні ігрища та радощі не зрівняються з тихою бесідою добрих знайомих людей, і жодні красномовні речі не заступлять мовчазного товариства певного, вірного друга. Мені здається, найкраще буде просто сказати, що на хуторі життя було дуже гарне, таке гарне, — що нікому не спадало й на думку у чому-будь змінити його, ніхто не мав бажання чим-будь прикрасити його.

Але життя людське, мовляв, не простий, рівний, гладенький шлях. Ох, скільки рівчаків, проваллів та всяких пригод!

І от по Україні пішла недобра поголоска, а що гірше — почали діятися негарні речі. Що квітка запашніша і свіжіша, тим скоріше простягають руки до квітки і "за її красу зривають її", — хороша була Україна, а от татарва та інші всякі вороги линули до неї і шматували її, міряючись один із одним в шахрайстві, ненажерливості та зраді.

Багато було кривавих, грізних січ, тяжких переворотів, сумних та страшних подій, — про них довго треба було б оповідати.

За Богдана Хмельницького — я маю надію, що ви всі чули і знаєте трошки, що то за гетьман був Богдан Хмельницький? — за Богдана Хмельницького Україна немов відпочила, але після його смерті такі розрухи знов настали, таке безталання, що, кажуть, тоді найгірші очі плакали й наймудріші голови туманіли.

Народ український розбився на угруповання: хто стояв за великоросів, хто за

поляків, хто за приятельство з татарами. Як сливе постійно, на жаль, це буває, до спільного діла домішалися особисті справи, почалися сварки, суперечки і, нарешті, сталося, як мовить прислів'я: "Запрягли й просто, та поїхали криво".

II

Одного вечора зібралися гості у Данила Чабана. Вечір був тихий, темний, гості були задумані та сумирні, господарі не клопітливі й не веселі. Більш розмовляли очима, як словами. Усіх, либонь, огорнули одні й ті самі думки, усім лежали тягарем на серці одні турботи. Зрідка зверталися до Андрія Крука з запитанням про місто Чигирин і, коли провадили розмову, то все про те місто Чигирин.

Знати було, що Андрій Крук добре знав це місто: він відказував, не запинаючись, і немов малював своїм оповіданням і мури чигиринські, і вулиці, і кріпосні вали.

Жіноцтво журливо прислухалося до чоловічої розмови, а коли ця розмова втихала і клуби диму починали повивати вусаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли. В їхньому шепоті все чулося про всякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про полеглих у січі людей. Безнастанно жіночі обличчя бліднішали, безнастанно на їх очах блищали сльози.

Одна бабуса сиділа, ніби скам'яніла, нерухомо, тільки вряди-годи, коли всі змовкали, вона, немов прокинувшись, говорила:

— Мої обидва пішли. Сама виряджала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молода дівчина, що, як знати було з блілого її обличчя й гарячкової жвавості, сама недавно вирядила "свого".

— Пішов. Учора ввечері ми...

Вона хотіла щось розповісти, та губи її затремтіли й помертвіли — вона нічого не розказала, і подруга її більше не питала.

Діти не вовтузились, не пустували, а тулилися де-небудь у куточку і з насупленими личками теж думали свої думи, або, присівши до старих, нашорошували вуха і, либонь, ловили кожен погляд і затямлювали кожне слово.

Одна лише манісінька гостя, з білявою голівкою, з величезними блискучими очима та з червоними губками, пильно провадила своє діло; від пильності та клопоту вона навіть висунула гостренького язичка і, схиливши набік голівку, в'язала якісь снопики з трави.

Все більше вечоріло, і в хаті все більше затихало. Уже манісінька гостя, випустивши з рученят снопики, сама лежала снопиком біля ніг материних, обнята міцним сном, запнута вся довгими пасмами ясних кучерів.

Надворі було темно, й у хаті стало тихо-тихо. Раптом хтось постукав у хатне віконце...

Сталося це так несподівано, що зразу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло вдруге й ще раз, і чути було виразно, ясно, голосно.

Господар підвівся зі свого місця й пішов відчиняти двері; його гості та приятелі смоктали безпечно, як перше, люльки; жіноцтво сполохалося, дітвора здригнулася.

Данило відхилив двері і спитав, хто стукає. Йому відказали голосом, від відгуку

якого заспівало хатнє віконце, що це подорожній втомлений чоловік просить дозволу відпочити у ласкавого господаря.

Данило на це відповів: "Милості просимо" — і, розчинивши двері навстіж, запросив подорожнього увійти.

В розчинені двері потягло запашним вечірнім повітрям і на хвилину блиснуло кілька блідих зір, потім двері заступила велетенська людська постать, у всіх закутках залунало і прогуло: "Помагай біг", і, низько схиливши голову, боком пронісши могутні плечі, уступив до хати подорожній.

Коли б у хаті були люди хиткішої, менш спокійної вдачі, вони певно б змішалися і не знали б, як вітати цього подорожнього. Хоч на Україні й невидовижу могутня та блискуча козацька краса, проте не легко було б знайти до пари цьому, що увійшов до Данила Чабана, подорожньому. Цей височезний зріст разом із дивною : стрункістю та зміїною гнучкістю, це засмалене суворе обличчя з вогняними очима, чулість та обачність до всього і zarazом вільний, безпечний спокій хоч кого примусили б здригнутися.

Але в Даниловій хаті зібралися все люди не скорі до переполоху, тим-то й стомленого подорожнього повітали, як і личить стомленому подорожньому мандрівцеві: його привітно запрошено садовитися і щиро частовано, чим бог послав.

Мандрівець визначався простотою, і скромністю, і добродієністю, і звичайністю. Як людина перехожа й нікому тут невідома, він зовсім і не виставляв себе напоказ, а так само й не впивався цікавими очима в усі закутки хазяйської хати, не розпитував хитрими та пустими запитам про життя хазяйське,— зовсім ні. Анітрохи. Мандрівець, якщо й вів розмову, то все про справи спільні, що всіх тоді цікавили й хвилювали: про вороже грабіжництво, руйнування і спустошення України, про грабежі та гвалти, які він бачив дорогою; спитав господаря, чи тихо поки що у них і чи безпечні окружні дороги.

Господар та його гості, зі свого боку, показали себе примірно: дивлячись на такого мандрівця, певно, їм приходили на гадку питання, від яких смертельно свербів язик: звідки він, мандрівець, прибув і куди мандрує? Скільки він виходив гір та долин, поки втомилось його міцне тіло? Чи мандрує він, давши зарік, чи з нужди, чи з примхи? Де він уродився та охрестився, коли говорить про невірного турка, як про не раз ловленого звіра, про поляків — як не раз випробуваних панів, про москалів — не раз дізнаних бояр? Знає він, либонь, трохи й Січ Запорозьку, бачив і всю Україну з краю в край.

Але ніхто не потурбував подорожнього, а себе не зневажив ні лукавим, ні правдивим питанням. Розмовляючи, лише дивилися на нього, на його сільське вбрання та міркували про себе, де та тихомирна нива, оброблена його руками, на якій він здобув собі шрамище на всю щоку, від горбатого носа до сторожкого вуха?

Одначе що далі точилася розмова, тим подорожній ставав балакучіший; мабуть, заохочений увагою всіх присутніх та мовчазним співчуттям, він почав описувати так живо й яскраво недавні битви, що всі затаювали дихання, ніби самі навіч бачили справжні січі. Безпечні з виду козаки запалилися; жінки скрикували й плакали, діти, втративши сон, що все перемагає, і ті з напіврозкритими устеньками, з широко

розплющеними очима сиділи нерухомі на своєму місці, немов зачаровані.

Раптом різко пролунали два постріли з пістоля, один за одним. Усі в хаті принишкли й нашорошили вуха. Постріли донеслися звідкілясь зі степової далечини, і знову настала супокійна тиша, як і попереду. Мовчанка тяглася далі, але більш жодного звуку не донеслося, крім повівання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду, що обступив навкруги хату.

— І до вашого хутора долітає голосок! — промовив подорожній.

— Це чи не з чигиринського шляху? — мовив і собі Андрій Крук.

— Чути звідусіль! — відказав господар.

Тим часом жіноцтво стало тихо прощатися з господинею, вибираючись додому. Одні вели, інші несли дітей.

Між жінками були й старі, і молоді, і зовсім ще молоденькі, але на всіх їх різноманітних обличчях, коли блискуче світло освітило їх, як прощались, визначалася в тисячах різноманітних виразів та сама непохитна воля, яка вогняними рисами відбивалася на обличчях чоловіків.

Потонула в запашному, розквітлому саду хата, в якій тремтяче світло каганця відсвічувалось на вусатих обличчях; на порозі напіввідчинених дверей постать господаря, що проводив очима гостей, які тихо зникали на околишніх стежках; двір, що виходив у степ; ніде ані тину, ані огорож, окрім шелесту дерев, — що все являло, здавалося, мирний сільський малюнок, але, разом із тим, малюнок цей також дихав, сказати б, якоюсь особливою, німою та тихою, але грізною силою.

З гостей лишилися тільки Андрій Крук та Семен Ворошило.

III

— А як тепер добратися до Чигирина? — спитав подорожній, спускаючи голос, як звичайно мимохіть робить це чоловік непевного часу, знімаючи розмову про щось для себе важне.

— Труднуватو, — відповів господар — Скрізь польські ватаги...

Приятелі господареві мовчки випустили з уст по величезному звоєві диму, притім злегка підвелися догори їх густі брови, й усе це разом без слів красномовно промовляло про те, що думки у них зовсім однакові з думками господаря.

Подорожній встромив очі в бесідників та обертав погляд то на одне незворушне обличчя, то на друге. Уже сам погляд цих огняних, пильних очей промовляв про те, скільки пережито вже небезпеки, скільки перебуто труднощів, яка то звичка зустрічати лихо, яка моторність у боротьбі з пригодами.

— А мені дорога просто у Чигирин, — мовив подорожній.

— Тепер туди просто й ворона не пролетить, — зауважив Андрій Крук.

— А чи далеко до Чигирина? — спитав подорожній.

— Краще б далеко, та легко, а то близько, та слизько! — озвався Ворошило, а Андрій Крук уважніше поглянув на подорожнього, а господар на Андрія Крука.

— Нашому братові, мандрівцеві, нема чого розбирати доріг, — відповів мандрівець.

— Хоч часом дорога випаде й докученька, а береш її... Гаразд, як трапиться добрий

товариш, панове! Я вам скажу, був у мене добрий товариш — була в мене з ним і добра рада, і щира правда!

З останніми словами мандрівця щось особливе мигнуло на обличчях його слухачів.

— Звісно,— мовив господар,— добре братство лучше великого багатства!

— Хороші у поляків пани, у турків султани, у москалів ребята, а в нас брати! — мовив Андрій Крук.

— Та не всякого пана знати по жупану! — сказав Ворошило.

— Поганий той піп, що вгадує свята тоді, як вони проминули! — відказав мандрівець, обводячи їх своїми іскрометними очима.

Йому відповідали не менш зрозумілими поглядами.

Якийсь час тяглася оця німа розмова, але остільки красномовна, що після неї і слів не треба було: один одного признали.

— З Січі товариство уклін засилає! — сказав мандрівець,— а мене послом у Чигирин.

— Ми вам вірні друзі і слуги! — відказали йому козаки в один голос.

— Що нового? — спитав січовик.

— Та один погодився був із Москвою, а другий з Польщею перемовляється, турків на поміч покликав. Люте врем'я!

Глибокий сум охмарив козачі обличчя. Журба, прикрита зовнішньою безжурністю, вирвалася наверх і виявилась із усієї сили.

— Мені треба пробратись у Чигирин,— сказав січовик, трохи помовчавши.

— Всі шляхи відрізано.

— А Гунин хід?

— У них в руках!

Січовик замислився, але видно було, що його не облудна надія засмутила, не лякала трудність, а що просто він прибирав у голові нових способів та засобів, як краще осягти задуману ціль.

— Слухайте, товариші,— сказав він, подумавши,— мені треба пробратись у Чигирин до Петра Дорошенка. Справа тут іде не про одну голову, а про всю Україну... Як я опізнюсь у Чигирин, то...

Тут січовик обернув погляд у всі боки. Господині не було в хаті, діти послули сидючи, і він уже хотів був повести мову далі, як раптом зустрівся з утопленими в нього очима, немов двома величезними діамантами, що горіли співчуттям та увагою. Очі ці сяли з темного неосвітленого кутка хати, і, тільки добре придивившись, січовик розглядів там ставну постать дівчинки, що виступала непорушно в тіні: вона, як обперлася на складені рученята, витягши голівку, встромивши очі, так і застигла, неначе заслухалась.

— Це моя маленька дочка,— сказав господар, оглянувшись слідом за очима січовиковими.

— Марусю, підійди-но сюди!

Маруся підійшла до батька. Блискуче світло вдарило їй просто в личко й

розсипалося по всій її стрункій постаті. Це була справжня дівчина українка, з темними оксамитними бровами, з засмаленими щічками, у вишитій сорочці з широкими рукавами, у синій запасці й у червоному поясі. Густе біляве волосся заплетене у коси, і в косах трохи було кучеряве та лисніло, як шовк. На голові був вінок із квіток; одні з них уже пов'яли, інші ще були свіжі і трохи пахли.

— Марусю! — мовив батько,— що ти чула з нашої розмови?

— Усе,— одказала Маруся.

— А що?

Марусині очі звернулися на січовика.

— Треба в Чигирин,— промовила вона,— треба до пана гетьмана...

— Слухай, дочко,— сказав батько повагом і стиха,— про те, що ти чула, не кажи жодній живій душі, так, наче ти й не чула. Розумієш?

— Розумію, тату! — відказала Маруся.

Батько не наказував удруге, і Маруся не давала ніякої обіцянки, але про непохитну щирість дівчати не було й сумніву.

— Не треба тобі слухати нашої мови, Марусю,— сказав Данило. — Піди поклич матір з саду, скажи їй, брати поснули.

Маруся покірливо пішла до дверей, але в ту ж мить раптом почулося кінське тупотіння,— скакала ніби ціла ватага кінноти, чути було різноголосе грубе гукання, і бліде, як смерть, обличчя господині з'явилося на дверях.

— Скачуть верхівці... ватага...— промовила вона,— просто до нашої хати... ось вони...

— Пропало все діло! — глухо вигукнув Данило.

Січовик став уже на рівні ноги й держав у руках шапку. Козаки стояли мовчки. Метушні не було найменшої, але знати було, що мислі тяжко напружені були в кожній голові і що тисячі планів і намірів перевернулося в кожного на умі.

Господиня зачинила двері знадвору в сіни і з сіней у хату і стояла, не зводячи очей з чоловіка, дожидаючи наказу та розпорядку.

Коло неї так само бліда й у такому ж замішанні стояла Маруся.

— Ви спіть! — промовив Данило, звертаючись до козаків. — Ти роби щось, ший! — сказав він жінці. — Я пішов до товариша ще за дня... Козаки прийшли оглянути воли, торгують у мене...

— Єсть вихід із світлиці у степ,— звернувся до січовика,— йди за мною!

Все це сказано було хутко, а враз потому виповнене хутчій, ніж це можна розповісти словами.

В одну мить обидва козаки лежали на лавках і спали завидним сном, підклавши під голови люльки та шапки; світло грало на їхніх обличчях, анітрохи не тривожачи їх міцного сну, дихання було таке мірне, що по ньому можна було, немов по годиннику, рахувати час; хазяйка сиділа над роботою, Маруся теж, обидві пильно потонули в мудрощі мережаних рукавів.

Данило з січовиком швидко переступили темні сіни, відчинили й зачинили за

собою двері у світлицю.

IV

Тим часом ватага пригналася й була вже перед ґанком; хропіння коней, переговори верхівців виразно було чути в хаті; потім кілька чоловіків зіскочило з коней, а далі нагло загрюкали в двері, і хтось грубим голосом крикнув:

— Ей, ви!., одчиняйте!

Не вспіла господиня звестися й спитати, хто там, як двері мало не зіскочили з одвірків від нового грюкання, і вибита шибка задзвеніла в хаті, упавши додолу разом із висадженою рамою. З шорсткими вусами й широкими вилицями пика зазирнула у вікно швидко, неймовірно та підозріло все оглянула й гукнула:

— Чого не відчиняєш?..

Господиня впустила з рук роботу, але все ще стояла, вагаючись, на одному місці.

— Відчиняй! — загукало одразу кілька грізних голосів, і двері так затремтіли від ударів, що вся хата здригнулася.

Господиня відчинила двері. Ватага чужоземних солдатів вдерлася до хати й з галасом та гамом кинулася нищпорити по всіх кутках.

Господиня, зібравши коло себе малу дітвору, нагло розбуджену, перелякану і здивовану, що пильно стежила за всією метушнею очима, повними сліз, стояла осторонь і байдуже дивилася на те, як увесь її хатній прибір, усе хазяйське добро кидали додолу, били й нищили.

Тим часом, як одні присікалися з допитами до Андрія Крука, що позіхав на увесь рот замість усякої відповіді і, немов оп'янілий від сну, хитався то на той, то на цей бік, як хитається свитка на жердці вітряної погоди, інші штовхали попід боки Семена Ворошила, який підводився, позирав на них, вважав їх то за кума Герасима, то за кума Явдокима і знову падав на лаву, немов підстрелений.

— Це він! Той самий!.. Ні, не він!.. Ні, він!.. — кричала військова ватага, сперечаючись між собою і термояючи обох козаків.

— Де господар?.. Подавай господаря! — кричав, як не свій, знати, старший із ватаги.

— Зранку до приятеля пішов у гості, — відказала господиня.

— В гості?.. Дам я вам гості! Зрадники! Бунтівники!.. Що це за люди?

І він, замість того, щоб указати, вдарив з усієї сили нагаєм спершу Крука, потім Ворошила і з таким виглядом підступив до господині, що вона поступилася назад, немов перед розлютованим звіром.

— Знайомі люди, — відказала вона, перемагаючи після цього мимовільного руху знову своє замішання. — Прийшли воли торгувати у нас, дожидають чоловіка.

— Так, так, ваша мосць, — обізвався Андрій Крук, встаючи і проганяючи буцім останні сни, — ми прийшли воли торгувати й не застали хазяїна. Що ж, кажу я кумові, ось йому, — пояснив він, показуючи на Ворошила, який теж прогнав сон і покірно водив очима по всіх обличчях, ухиляючись зустрітися з утопленими то в нього, то в Крука з усіх боків поглядами. — Що ж, куме, кажу я цьому... Нема, куме, хазяїна дома, га?..

Нема, то й нема. На нема й суду нема...

— Перестань верзти, дурний хлопе! Хитруни! Зрадники! Знаємо ми вас! Пов'язати їх! — гукнув він до своїх, і вони ту ж мить накинулися на козаків, немов шуліки.

Саме в цей час відчинилися двері й до хати вступив Данило.

— Хто такий? — загукав старший, накидаючись на нього.

— Та колись люди тутешнім господарем звали, — відказав Данило.

— Ей, ви! Чи стоїть варта коло двору? Не дрімать! Чуєте?

— Коли тобі миле твоє життя, — почав він, звертаючись до Данила, що стояв перед ним, — відповідай мені зараз без викрутів: де бунтівник-запорожець? Відповідай просто!.. А то я тебе в попіл зітру.

Сказано це було чванливо і крикливо. Данило позирнув на доволі грубу постать перед собою, що ледве досягла йому до козацького плеча, і відповів спокійно:

— Не відаю ніякого бунтівника-запорожця!

— Я хату твою в попіл оберну! Я тобі й сліду від неї не лишу! Чуєш?

— Ваша воля й ваша сила! — так само спокійно відказав Данило.

— Та він не втече від нас! Чи варто з-за цього гарячитись!? — сказав другий, теж, знати, офіцер, який, скоро лише увійшов до хати, розсівся на лаві і смоктав люльку з янтарним мундштуком. — Ми ж мало не зранку не їли нічого! — додав він, протестуючи й тихо зітхнувши.

— Що є їсти? — загукав гнівно старший, нагло й люто кидаючись на всі боки й нюхаючи повітря. — Що є? Подавай сюди! Хутко! Подавай!

І він тупотів ногами й лупив своєю шаблею об стіл.

— Жінко! — промовив Данило. — Поспішай з вечерею.

Господиня проворно взялася готувати страву. Очі її оббігли всю хату, всі куточки, ніби шукаючи когось, і, здавалося, якась тривога промайнула на її байдужому обличчі.

Вона шукала очима Марусі й тепер лише примітила, що дівчина непомітно зникла під час метушні.

V

Чудова, темно-блакитна, прозора, тепла ніч таємниче зоріла, коли Маруся спішно випорснула з хати, проповзла попід гіллястим наметом розквітлої калини, що стелилася по землі, і опинилася в саду. Тут її сховали кучеряві яблуні й густі, як сітка, черешні.

Тут вона постояла, ждучи, поки перестане колотитися серце. Кожна жилка в її билася, ноги підгиналися під нею, мислоньки роїлися й мішалися; якісь блискучі образи літали перед очима, а з очей точилися пекучі сльози від нової, досі незваної туги на серці, суміш із якоюсь радісною надією.

Від свіжого нічного повітря вона прийшла до пам'яті, нарешті, і сльози припинилися й думки взяли лад.

Усе навкруги було таке пахуче, та свіже, та цвітуче! Усе таке любе й близьке серцеві! Уся сповнена любові і смутку, вона нахилилась і палко почала цілувати траву, квіти, нахилене гілля, звертаючи туди й сюди очі свої, виказуючи всією істотою своєю і

вагання і щиросерду прихильність до чогось, не зовсім ще ясно зрозумілого, але що вже поглинуло всю її душу.

Легенький шелест між деревами пройняв її морозом і кинув у жар. Вона припала до землі, й уся біла постать потонула в розквітлому білому гіллі.

Все знову замовкло.

Вона на якийсь час немов прикипіла до землі серед цього німого саду, під м'яким світлом і мерехтінням зір, серед тихомірних пахощів квіток і трави,— всюди навколо неї було тихо, і вигуки, що долітали з двору, пронизливо тремтіли в теплом повітрі.

Вона хотіла вже була відхилити гілля, що прикривало її, як знову пролетів легенький шелест, такий самий, як і попереду, і просто перед нею виросла здоровенна постать січовика між двома високими черешнями.

Марусине серце радісно затремтіло і слідом по тому журно та жахливо затріпотіло.

Постоявши трохи, січовик рушив далі — знати, простував до виходу з саду над річку. Велетенська постать його здавалася велетенською тінню,— так легко, так тихо й зручно пробиралася вона між густими, міцно сплетеними між собою черешнями та кучерявими яблунями: ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно.

Сама не розуміючи добре, чому й нащо, Маруся пробиралася й собі слідом за січовиком, часом лише зупиняючись від тьохкання та завмирання серця.

Так обоє перейшли вони через увесь сад, вибралися за огорожу із живої, виткої й повзкої зелені і опинилися коло річки.

Річка колисалася між берегами з якимось турботливим гомоном. Побережний комиш сріблвся в темряві; золоті зорі миготіли на хвилях і блискотіли в небі. До в'яза, що попустив спідне гілля своє в річку, прив'язаний був човен, хисткий і легенький, як шкаралупа. Суміжна лука, гори — все повите було тишею, теплом і прозорою теплою імлою.

Тут січовик спинився, обертаючи погляд у всі боки й міркуючи, як раптом почув позад себе дитячий тихий голосок і ту ж мить почув дотик дитячих ніжних рученьят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не в силі ні здивувати, ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчино? — спитав він її таким рівним голосом, ніби й у зароді не було ніякого лиха, ні напасті.

Але Маруся не проmogла вимовити й словечка і тільки, ухопивши його за руку, з благанням звертала до нього очі.

Проте ці очі говорили так красномовно й так багато, що січовик погладив її по голівці. Щось схоже на ласкаву ніжність, на жалісне співчуття виявила його нахилена постать.

— Можна пробратися до Чигирина! — вимовила Маруся.

— Як же це можна, дівчино-порадонько? — спитав він, стиха усміхаючись.

— В степу стоїть батьків віз із сіном,— промовила Маруся,— воли пасуться теж у степу... Я все знаю, де й що... Запряжемо воли... Лягайте в сіні... Я повезу до Книшевого хутора... Там річка... За річкою вже чигиринська сила!

Січовик дивився в блискучі її очі, на її тремтячу легеньку постать, що стояла перед ним, і чув, як колотиться маленьке серденько. Він почув раптом, що його мужнє, загартоване серце немов розтоплюється у грудях, і щось таке з ним подіялося в ту хвилину, що й опісля не міг він до ладу розказати, а тільки замислювався, згадуючи.

— Хто це тобі цю думку подав, Марусю любя? — спитав січовик.

— А я знаю казку, — відповіла Маруся, — як дівчина від розбійників утекла.

— А розкажи мені цю казку, Марусю, — мовив січовик.

— А до Чигирина? — несміливо спитала Маруся.

— А до Чигирина поїдемо, — одказав січовик, ніби обіцяв їй медяника. — Ми, мабуть, узявши берегом у цей бік, проберемося в степ?.. Проберемося? Ну й добре! А дорогою казку послухаємо.

Рука об руку вони почали пробиратися берегом якнайобережніше. Зразу долітав до них шум і голоси з Данилового двору, але потому облягла їх цілковита тиша, яка лише буває нічної доби на безлюдних берегах річки, коли навіть плески та переливи хвиль тільки надають тиші, а не порушують її.

— Ану, розкажуй казку, Марусю, — мовив січовик, скоро вони ступили сюди.

Чимало тривоги, чимало надій і острахів хвилювало Марусю, і вона поглянула на січовика з сумним ваганням; січовик споглядав на неї й усміхався. Навіть при непевному мерехтливому світлі нічних світил видно було в ньому стільки чулості, відваги, таким чарівником виглядав він, що в Марусі одразу відлягло від серця і зникла вся тремтяча метушливість.

— Ну, починай, Марусю любя, починай! — сказав січовик. — Я страх як люблю казок слухати.

Маруся почала:

— Жив собі, був собі козак і віддав свою дочку заміж.

— Коли за доброго чоловіка, то й з богом! — зауважив січовик.

— Козачці не до душі був молодий, — оповідала далі Маруся, — але вона покорилась батькові, пішла заміж, і молодий одвіз її до себе в господу.

— Бідна дівчина! — додав січовик.

— Тільки чудна була та господа у молодого, — оповідала далі Маруся. — Стояла вона серед густого лісу, і ніде не було шляхів битих, і нізвідки ніхто не показувався: пустеля навкруги. Тяжко зажурилася молода.

— Ще б не зажуритися! — зауважив січовик.

— І зразу вона ні на що не дивилися — все побивалася, потім з горя почала до всього додивлятися та все розглядати... Все розкоші... тільки їй не треба було розкошів, а заманулося їй довідатися, куди це чоловік її щовечора їздить із товаришами. Але скоро спадуть вони на коней, так одразу й зникнуть у гушавині, тільки хвилю яку чути кінське тупотіння, а потім знову тихо та глухо...

Ходила вона по всьому домі, й від усього дому були в неї ключі. Тільки ніколи чоловік не пускав її в один льох. Льох цей стояв під густими гіллястими дубами; двері чорніли з-під зеленої листви, немов звиряча паша.

"І що вони таке ховають?" — подумала молодиця.

Подумала — й зараз до льоху. І бачить на засуві такий замок, що й удесятьох його не підняти.

Постукала у двері, ніби об камінь — так глухо. Поглянула у щілину — темно, як у криниці.

Коли це з-під порога щось блиснуло, як іскорка. Вона припала до землі. Щось блищить.

"Що воно таке?" — думає собі вона.

І хоч страшно, проте засунула руку і вхопила.

Чує — щось холодне. Зирк, а то обрублений біленький мізинчик і на ньому перстеник.

"Довідалась я,— думає молодиця,— їздять вони на розбій".

А чоловік був такий ласкавий.

— От і впізнай людину з виду! — мовив запорожець.

(А тим часом уже почало світати. Передранішній вітрець перелітав степом. Вони все йшли понад тихими берегами рука в руку).

— Почала молодиця думати-гадати, що їй робити; так думала вона, що в голові у неї зашуміло, неначе під млиновим колесом. Навкруги все чорніли ліси, такі густі, як стіни. Пустиня така навкруги, що в ній лише заблудитися можна, а не знайти притулок або вибратися до живих людей.

Куди втікати?

Довго вона думала й передумувала. Сонце вже закотилося, а вона все думає. Зорі висипали на небо, а вона все думає.

Коли чує: їдуть!

Увіходить чоловік і такий радий їй.

— Я за тобою скучив!— каже.

Простяг до неї руки, а вона бачить на рукаві у нього кров.

— Що це на рукаві? — питає.

— А це я полював красного звіра,— відказує й сміється. .

Почули товариші й собі засміялися.

Поглянула вона на чоловіка — був він їй нелюбий, а це ще й страшніший став.

Поглянула вона на його товаришів — жодного приємного обличчя немає.

Подумала вона, як-то жити з ними, забула про всякі страхи й поклала втекти.

— Втечу світ за очі!

Січовикові дуже подобалася казка, хоч які думи клопотали його голову, проте він так дививсь на Марусю і так усміхався, наче його солодким медом частували.

— Тільки діждалася, що всі поїхали з дому, зараз вона щільно позачиняла і ворота, і двері, і вікна й пустилася бігти лісом.

Ні шляхів, ні стежок, жодного сліду не було, тільки вечірня зоря присвічувала їй, і по ній вона путь держала.

Усю ніч вона все йшла та йшла, а ліс усе густіший та густіший, все темніший та

темніший.

От ледве-ледве стало на світ благословлятися, і тихо-тихо стали пробиратися в ліс червоні промінчики. Вона вже подумала собі, що удосвіта їй веселіше буде, коли це чує — за нею погоня, і все ближче та ближче. Гілля тріщить, коні пирскають, чоловіків голос грізно лунає: "Найду!", його товариші переговорюються: "Ось тут вона! Он там вона!"

Зиркнула вона туди-сюди — немає ніде притулку!

Тільки одне дерево стоїть, розкинувши кошлате шатро, вона хутчій до того дерева, вилізла на самий вершечок і притаїлася.

Але, поспішаючи, упустила хустку з шиї, і коли погоня добігла до того місця, зараз усі вони й побачили білу хустку на землі...

— Ай-ай! — мовив січовик жваво.

Зараз усі загукали: "її хустка! її хустка! вона тут! вона недалечко! вона в цей бік утікає!"

І стали шукати, нишпорити, шаблями гілля рубати, кіньми кущі топтати.

А тут чоловік і говорить: "Чи не забралася вона де на дерево?"

Ухопив свого списа й що було сили почав ним колоти проміж гіллям!

— Ай-ай! — сказав січовик. — Бідна молодиця, натерпілась же вона лиха!

— Коли це гострий спис устряв їй у бік, потім влучив у руку, потім черкнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, та тепла кров так і закапала, так і закапала з дерева...

Січовик знову розжалобився над бідною молодицею; охав та ахав він дуже жалібно.

— Краплини її крові влучили просто на голову чоловікові.

— Ох, яка тепла роса капає в цього дерева! — сказав він.

— Видно, побігла вона десь далі, — говорять йому товариші.

— Далі, наздогін за нею!

І всі розсипалися у лісовій гущавині.

А вона-тоді тихенько злізла з дерева й знову пустилася бігти.

Довго вона бігла, дуже довго, і вибігла на дорогу, і бачить — іде шляхом старий козак і везе віз із сіном. Кинулася вона до козака й почала його "благати": "Візьми мене, чоловіче добрий, сховай мене де-небудь! За мною женуться! Мене піймати й убити хочуть!" А козак їй і каже: "Та ось я везу сіно; лягай на возі, зарийся якнайглибше та тільки лежи тихо".

— Бравий козак! дай йому боже здоров'я чортзна-поки! — мовив задоволений січовик.

— Ледве вспів старий козак зарити її в сіно та махнути на воли батогом, аж тут і погоня надбігає.

— Чи не бачив часом молодиці? — гукають до козака. — Куди вона побігла?

— Не бачив, — відказує козак.

— А що ти везеш?

— Сіно везу.

— Добре сіно в тебе? Ану, взич-но трохи нашим коням.

Козак спинив воза і скинув сіна для їхніх коней.

— А в тебе, либонь, ще люлька не погасла? — питає один розбійник.

— Ні, курить ще,— відказує козак.

— Дай-но запалити.

Козак подав їм свою люльку, й вони почали один одному передавати її та свої запалювати.

А отаман і люльки не розпалював і коня свого не годував, підійшов до воза і схилив на нього свою грізну голову та все глухо твердить: "Знайду її! знайду!"

А вона все це чує і навіть гаряче дихання його чує.

Так минула чимала година, поки товариші не гукнули:

— Отамане! на коня! на коня! Вже день ясніє!

І всі вони спали на коней та помчали у темний ліс...

А старий козак поїхав далі і привіз молодицю до батькового двору.

— Хай щастить їй доля! — сказав січовик. — Чудова казка, Марусю люба, і велике тобі спасибі за неї! Хороша казочка! Така хороша, що й не вимовиш словами!

VII

Вони ні на хвилину не задержували ходи й увійшли вже чимало.

Зоря ще не розсвітала, але м'яке, тепле нічне повітря вже посвіжішало, з дальнього монастиря, невидного за неясними обрисами далеких лісів, ледве чути було благовіст, і якийсь особливий тихий дзвін перебігав побережним комишем, і річка, далеко заточившись у м'який берег сонною затокою, верталася звідти, немов зненацька розбуркана та стурбована котила хвилі вперед і бурхала без пуття та гучно, потім все більш та більш уймала пориви хвиль та бризки й ховалася з очей, ніби глухо нарікаючи.

Коло цієї затоки вони взяли в інший бік.

Ні шляху не було, ні стежки, але Маруся добре знала місцевість і незабаром вивела січовика в чистий степ.

Їх обдало міцними, гострими, тверезими пахощами тільки що скошеної степової трави та квіток, що йшли від величезних, розкинутих по степу стогів сіна; січовик пильно обертав погляд у всі боки. Недалеко позад себе угледів він у присмерку житло людське, укрите тінню від густого дерева.

— Це наша хата,— сказала йому Маруся. — Загорода близенько — попереду.

— Веди, Марусю,— сказав січовик.

І хоч ніде поблизу не видно було й ознаки якої-будь загороди, та він, не вагаючись і трохи, ступав у легенькі сліди Марусині.

Не вспіли вони ступити п'ять кроків, як Маруся промовила: "Тут!", і вони опинилися над чимось таким, ніби простора яма серед рівного степу, спустилися в неї, і на самому споді січовик примітив вербову — загороду, а в ній дві пари пишних круторогих волів, що здавалися крутими горбами на рівній поверхні.

Маруся відчинила загороду й тремтячою рукою погладила злегенька спершу одну, а потім другу рогату голову. Легеньке ласкаве мукання було їй на відповідь, і, немов

розуміючи, що найголовніша річ тепер обережність та тиша, воли, виведені з загороди, ступали по степу, мов важкі човни на тихих хвилях — нечутно, рівно, швидко. (

Віз стояв недалеко від стіжка, високо накладений сіном.

— Що? — спитала Маруся, побачивши, що січовик спинився і дивиться на неї.

— Яка ж ти маленька, Марусю! — промовив січовик. — Яка ж ти маленька! Кожен вважатиме тебе скоріш за степового жайворонка, як за діловиту особу!

І справді, Маруся була невеличка, а серед безкрайого степу, коло величезного воза, запряженого дужими волами, поруч із велетенським січовиком вона здавалася ще дрібнішою, ще хрусткішою і ще більш безпомічною.

— А ось мамину хустку забули коло воза,— відказала Маруся. — Я зав'яжу її по-баб'ячи і, як сяду на воза, здаватимусь бабою...

І вже її великі очі дивилися на січовика з-під баб'ячої пов'язки, під якою зникла кучерява світлошовкова голівка й рожеві плеченята.

Січовик усміхнувся й декілька хвилин не міг чи не хотів вимовити й слова.

Голос його був дуже тихий, коли він знову заговорив.

— Ти добре знаєш шлях, Марусю?

— Знаю. Усе просто до озерця, а коло озерця шлях поверне праворуч, і тоді видно буде хутір пана Книша, а за хутором уже вільна путь до Чигирина, казав пан Крук батькові...

— А ти знаєш пана Книша?

— Знаю. Він приїжджає часом до батька всячину купувати.

— А як він тебе, гадаєш, привітає?

— Не знаю, як привітає.

— А коли зле?

— Або ж він зрадить?...— і відповіла й разом із тим спитала Маруся. — Він до батька ходить... він приятель...

— А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усядах військо стоїть, скрізь вороги вештаються? Знаєш, Марусю, що тепер, замість квіток, мабуть, по обидва боки шляху сувої диму здіймаються від пальби: різня йде?

— Знаю! — відказала Маруся.

— Зазиратимуть недобрі ворожі очі тобі в лице і, коли ти зіб'єшся на одному слові, коли тільки затремтиш — усе пропало!

— Я не зіб'юся на слові, не затремчу... Я не боюся ворога, я тільки боюся невдачі!

— Марусю, знаєш, може, смерть нас спіткає...

. — О, перш треба тобі у Чигирин дістатися! — промовила Маруся.

І скільки благання і рішучості було в її тихих словах! На цьому стала їх розмова. Воли незабаром були запряжені.

— Марусю,— сказав січовик,— коли тебе хто спинить, не впадай коло воза, як пташка коло гніздечка... розумієш?

— Розумію! Треба бути, як ти.

— Усім кажи, що везеш сіно до пана Книша, а якщо щасливо доберемося до

Книшевого двору, то ти скажи тому, хто вийде назустріч: "Чудові руна у вас, хоч і неспілими жати, то добре!" Чуєш?

—• Чую,— відказала Маруся.

Січовик зарився в купу сіна на возі, Маруся сіла за погонича, воли рушили, і віз, хитаючись та перехиляючись, потягся росистим степом.

Зорі починали вже згасати; вітерець став жвавіший, і краплини роси заграли виразніше у траві.

Тихо посувався величезний віз степовим шляхом; при світлі погасаючих зір мигтів степ, недавно викошений і вже густо й м'яко застелений молодого травою та квітками, усипаний ще не зів'ялими стогами запашного сіна. Тихо посувався величезний віз шляхом. Тихо було навкруги, і два-три поклики в далечині, два-три далеких постріли ще більше давали відчувати цю тишу.

Перед Марусею розбігався краєвид на всі боки широко та далеко. Кожний найменший звук ловило її чутне вухо; найменше шелестіння трави або пташиних крилець,— і безнастанно очі її оберталися на всі боки й стежили за кожною точкою. У темі літнього досвітку не видно було виразно її личка, нічим не виявляла вона своїх думок чи почувань, але вся невеличка постать її нагорі кошлатого зеленого воза говорила про її невсипущу пильність, про її томливу тривогу.

Раптом почулося тупотіння значної кінної ватаги; праворуч з'явилася юрба верхівців та сказано летіла до Марусиного воза.

Кілька диких, похриплих голосів здалека загукали до неї:

— Стій! Стій!

Вона спинила воза.

Миттю обступили її, і нечемні питання чужою для неї мовою посипалися з усіх боків.

— Куди?.. Звідки?.. Чия ти?..

— З хутора,— відказувала Маруся. — Чабанова Данилова дочка. Везу сіно на хутір Гони, до пана Книша.

Заспокоєні верхівці розступилися трохи, і хриплий голос мовив з досадою:

— Я ж казав вам, що фальшива тривога, а ви полохаєтесь, як степовий птах! Ну, де ж ваші польські шпигуни?

— Проте ніякої біди не сталося від того, що ми проскакали півверстви вбік! — відказав на це другий голос, видимо, якоїсь молодії, рухливої та безжурної людини.

— Коли в голові гуляє вітер, то все не біда! — незадоволено пробурчав перший.

Дальше бурчання заглушив свист нагая й тупотіння коня, що рвонувся вперед.

— Ох, сердитий який! — промовив другий голос із легким сміхом. — За мною, хлопці! Віз захопіте!

Ватага рушила, й під його вартою рушив Марусин віз.

Куди дівчина тільки й обертала свої очі, всюди бачила вона коло себе похмурі, зловіщі постаті, грубі, суворі обличчя; всі їхали тихою ходою й немов відпочивали, поринувши у свої думи, на час забувши про сторожкі наїзницькі звичаї. На одних

обличчях знати було сум, на інших турботу, або невгамовну одвагу, або байдужість до всього в світі.

Попереду гарцювали два офіцери і, либонь, сперечалися. Не чуючи їх слів, Маруся вгадала, що один — веселий, молодий — з його живої, рухливої постаті, з його швидких і наче різких рухів, а поруч його — незадоволений гладкий товариш, який здавався важким чавунним зливком, що тяжко пригнітав нетерплячого, гарячого коня. Силкуючись не пропустити жодного речення, якими перекидалися зрідка між собою у ватазі, Маруся намагалася теж одгадати, про що сперечалися старші, що гарцювали попереду, — чи не про її воза? Чи вони забули про нього? І що далі буде? І як зустріне її пан Книш? І чи доїде вона до пана Книша? І чи пощастить йому дістатися до Чигирина?..

Тихо хитаючись та перехиляючись, посувався віз. Останні нічні тіні мали вже зникнути; досвітню, здорову, проникливу свіжість уже було чути; поважні воли виступали тепер бадьоріше, муштровані коні, не змінюючи звичайної військової ходи, тулились ближче до воза, витягали голови й залюбки висмикували жмути запашного сіна.

Раптом щось примусило Марусю мимохіть звернути устромлені в далечінь очі вліво, і вона зустріла допитливий, проникливий погляд інших блискучих очей — погляд, який стежив за нею уважно і з непевністю.

Коло самісінького воза, черкаючись об нього, їхав уже немолодий верхівець. Очі дівчини, при звичаєні до присмерку, добре розгляділи кожну грубу рису його жвавого, розумного обличчя. Він пильно дивився на неї, і без слів можна було зрозуміти його погляд: "Чудне оце мале дівча! Чудний і той, хто обрав цю крихку цяцьку за погонича серед ночі, неспокійного, непевного військового часу!"

— У тебе, дівчино, рідні батько та мати чи ні? — спитав він несподівано Марусю і, помітивши, що вона не розуміє його мови, каліченою українською мовою переклав її своє питання.

— Рідні й батько й мати, — відказала Маруся.

Погляд його впився в неї ще більш непевно й став іще допитливіший та проникливий.

Марусі здалося, що якийсь крижаний покров обгорнув усе її тіло, і холод пройняв її до самого серця. Степ перевернувся у неї в очах, немов небо в бурхливих хвилях, у голові закрутилося, але вона пам'ятала наказ січовика і, бажаючи бути, як він, промовила рівним, хоча не жвавим голосом:

— А ваші батько та мати живі?.. Багато у вас родичів?.. Є у вас діти? Дочки чи сини у вас?..

Не знати, чи тихий здержливий голосок, чи звичайне питання розбуркали заглушені радощі та тугу на серці, тільки вони прокинулися, і допитливе, спостережливе обличчя, що наповнило Марусю томливою тривогою, стало якимось ігрищем то охмарюючих його тіней, то світлих просвітків: спомини, образи, жалощі, побоювання, надії, здавалося, душили сильну людину, підступаючи живими лютими

припливами. Чудно дивилися тепер на Марусю ці неймовірні, попереду допитливі очі, ніби жадаючи знайти в її образі якийсь інший, далекий образ, що заставляв, може, колись усміхатися тепер тремтячі губи.

— Так, у мене є дочка,— промовив він, помовчавши чимало.

— Велика? — спитала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть, перед його очима промайнула дуже маленька, неміцна, хрустка постать, коли вважати на його трохи томливу усмішку.

— З тебе завбільшки, коли ще не менша,— відказав він і тяжко замислився.

Офіцери, що гарцювали попереду, все сперечалися: одному не обридло під'юджувати, другому не надоїло буркотіти; це була, либонь, забавка кожному з них у вільному, дикому, нудному житті.

Раптом у задніх лавах хтось упівголоса заспівав: "Вспомни, вспомни, моя любезная, нашу прежнюю любовь!", і Маруся, в якій кожен звук викликав цілу низку мрій про Чигирин, про пана гетьмана, про нього, вся здригнулася від звуків глухого, дужого голосу немолодого верхівця, її допитувача, який тихо про себе підспівував розпочату пісню. Спів скоро зійшов у нього на якийсь пристрасний, гіркий шепіт, тимчасом як заспівач явно захоплюючись, розлягався ще голосніше й такими хвилями суму та безжурності, жалю та відваги, що люто допікав до живого. То той, то інший голос підхоплював пісню; нарешті, всі голоси разом підхопили її й зіллялись в один гук, що далеко розкотився по степу.

Коли пісня стихла, всі побачили, що розвидняється, немов досвіток виступив десь із-за нагло розчинених дверей, а не розжеврівся помалу. Недалечко від шляху видно було тихе, невеличке озерце, вкрите, немов димовою пеленою, ранішнім туманом; від озера праворуч звивався м'який чорний шлях до хутора, над яким стояв тонкою прямою цівкою дим.

Це виступав хутір пана Книша.

Моторошно було в присмерку теплої ночі, в присмерку ранішнього світання, але при блискучому саяві благодатного ранку стало ще моторошніше. Весела велич природи якось дивно впливала на душу, то розтравляючи її, то втихомирюючи, то наповняючи якимось подвійним чуттям — страху й надії, які зачеплювались і боролися, не перемагаючи один одного, як борються з собою два однаково дужі — вогонь і вода, що не зіллються ніколи.

Маруся шукала очима підстаркуватого верхівця, який від'їхав од неї й зник в юрмі серед інших, і її очі скоро відшукали його та стрілися з його очима. В його погляді не було вже ні допитливості, ні гострого спостереження,— якесь вагання, якась непевність та острах розіллялися по всіх рисах його грубого, хижого обличчя і дивно його пом'якшили.

— Господи ти боже мій! Яка малеч! — мовив один із ватаги, углядивши Марусю при світлі сонця. — І їде собі байдужісінько: ні пороху, ні кулі не боїться.

— Таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не візьме,— відказав другий. — Все одно, що макове зерно!

— У них і дівчата не боязкі,— це вже такий народ,— устряв до них третій. — Я, скажу вам, як під час самої колотнечі, кров хлющить, земля дрижить, і січуться, і вмирають, а вона собі ходить поміж них та вибирає своїх, наче в саду ягоди, їй-богу!

— Та й гине ж їх скільки! — сказав ще один бесідник, що прилучився до них.

— Та всі ми загинемо так чи інак,— сказав хтось ізбоку. — В тім тільки й річ, щоб загинути найкращим чином! От що!

Здалеку донеслося кілька пострілів, і гук від них, немов чари, в одну хвилю сполохнув усі інші думки, усі інші почування. Роздум, що було обняв декого, розпочатий помисел, уполовину висловлена думка, не висловлена відповідь,— все це урвалося, немов перетята гострими ножицями нитка, і вся ватага разом перекинулася немов в одну істоту, що чутко нашорошила вуха й готова була до одсічі.

Офіцери теж припинили свої коні, перестали сперечатися й дражнити один одного.

Постріли залунали знову.

— Це з нашого боку! Запевне, це з нашого! — скрикнув молодий офіцер.

— Гайда, гайда! На підмогу! Це наші б'ються! Ей, Іване! Пристав воза до хутора та розпорядись... Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати до пуття, у чім річ, як уже ватага помчала, як вихор, і скоро зникли з очей усі, окрім Івана, якому було наказано "приставити воза і розпорядитися". Немов дикі птахи, не оглядаючись, усі знялись вони й полетіли, тільки підстаркуватий москаль, що розмовляв із нею, обернувся і ще раз поглянув на неї.

— Торкай, торкай, мала! — промовив Іван, запалюючи коротеньку люльку.

Маруся позирнула на Івана. Він їй здавався чимось подібним на їжака...

— Торкай! торкай! — сказав він суворіше вдруге.

Віз посувався помалу вперед, до Книшевого хутора;

замигтіли засіяні, але подекуди немилосердно витоптані, витолочені поля, постріли долітали все частіш і частіш, і, непомітно підіймаючись на згористу могилу, через яку звивався далі шлях, Маруся вгледіла якісь намети й шатра, а над ними стояли сувої чорного диму й вибухали вряди-годи огняні язики червоного полум'я. Часом у дзвінкому ранковому повітрі чути було людський голос і стогін, ледве виразне жалібне ревіння худоби, й дитячий плач, і галасування дробини та тріск руйнованих людських осель.

З'їхавши на самий шпиль могили, Маруся, як на долоні побачила здалека бойовище. Вона побачила село у полум'ї, дві дитячі постаті, що бігли, самі не знаючи куди, вхопившись за руки, перелякані, з жахом, розпізнала кілька жіночих постатей, що нерухомо простягалися посеред степу; і на її очах падали, стогнучи, люди, летіли перелякані коні без їздців, рідшали люті ватаги, застелялася земля трупом та пораненими, трава, змочена теплою кров'ю, темнішала. Небо набувало якогось зловіщого червоно-синього кольору. Купи пороху кружляли хвилями.

А просто перед нею зеленів і пахнув хуторець пана Книша, і віз тихо до нього посувався все ближче та ближче. В гущавині густого саду вже вирізнялось різноманітне дерево й кущі із своїм мережаним листом і квітами; в одчинені ворота

побачила вона темно-жовтих, перістих курей, що походжали по широкому двору, порослому м'яким оксамитним шпоришем і заставленому всякою хазяйською справою та знаряддям; коло воріт сидів величезний кудлатий собака; він уже заглядев на шляху воза й ждав його байдуже та пильно, як особа, що вже досить бачила дечого за своє життя і давно вже поклала собі за правило не квапитися виявляти свої почуття.

IX

Ледве віз спинився коло воріт, як перед Марусею опинився хлопчик літ п'яти, схожий на орля, рум'яний та дужий. Коли б він справді був степовим орлям, то й тоді він не зміг би ні проворніше налетіти, ні встромити сміливіше в Марусю погляду, ні хутчій оглянути і її, і воза, і воли.

— Чи дома пан Книш, хлопче? — спитала Маруся.

— А ви приїхали до діда в гості? — спитав замість відповіді хлопчик.

— До діда. Дома дід?

— Дома.

— А де ж він?

— Отам у саду, а може, в хаті, а може, на толоці.

— Поклич діда, хлопче.

Але дід уже наближався до воріт.

Трохи похилий, простодушний дідок у сільському полотняному вбранні, — в сорочці та широких штанях, у солом'яному брилі,

Він почтиво вклонився приїжджому воякові й зараз же впізнав Марусю, — і ніяк не виявив здивування, неначе її ждав, немов такі відвідини були найзвичайнішою річчю.

— А, дівчинко мала! — мовив він. — Чи здорова та весела? Милості просимо до господи, а коли в хаті занудишся, то от Тарас знає, де є суниці й де поспіла малини. Можна теж забавитися пампушками або маківники ми. С й пиріжки про запас, такі пиріжки, що розважать голодну душу.

Іван почув слова: маківники, пиріжки.

— У тебе, либонь, у господі не без припасу? — промовив він суворим голосом, але в якому чути було нотку вже м'якшу, викликану уявою пирогів та інших страв.

— Дякувати господеві! — відказав господар, — милості просимо до господи!

Що який то привітний, що який щирий, який нелукавий, здалося, господар був пан Книш!

— Милості просимо, дорогий гостю... не сподівався, а бог і послав... і послав... От несподіваний, та зате дорогий гість. Милості просимо, милості просимо!

Несподіваний, але "дорогий гість", втомлений і голодний, не починав ніякої розмови, ні пояснень і пішов слідом за господарем, випростовуючи намучене тіло, позіхаючи, чухаючись — словом, користуючись рідкою нагодою поніжитись тілом і душею, поклавши собі за річ певну, що господар — простак і добрячий мужик, і тільки піклуючись про те, що то за пиріжки в нього, що то за страви та напої.

Маруся заїхала в двір і теж пішла за ними, а за Марусею хлопчик Тарас.

— Пане Книше! — сказала Маруся. — Яка чудова ярина у вас. Хоча б нестиглою

жати, то все добре!

— Слава богу, дівчинко, слава богу! Цього року все добре вродило! — відказав пан Книш, не обертаючись.

І хоч би трошки затремтів у нього голос або став вищий чи нижчий, хоч би от стільки стрепенулась його постать, або прискорив він чи задержав дрібну поспішну ходу, хоч би капелинку змінився де в чому його вигляд хазяйновитого господаря, трохи чванливого своїми пирогами, що з тайним торжеством спішив почастувати й наперед уже лукаво усміхався, бачачи втішне здивування гостя з першим шматком його страв, які, либонь, ставив він вище всього на світі.

"Що ж це? Він не зрозумів?"

У Марусі тяжко занило серце; вона не знала, що думати та діяти, і постановила знову те ж саме: бути, як він.

Тож вона більш нічого не сказала і ввійшла до господи.

Це була простора, прохолодна, біла, як сніг, хата, з широкими лавами, із столом, застеленим білою скатеркою, з глиняною долівкою. По стінах подекуди висіли пучки напівзів'ялого запашного степового зілля; в кутку, за образами, позапінаними білими рушниками, теж висіло зілля і змішувалось із сухими торішніми квітками, із свяченою вербою й зеленосвятковим зіллям.

Господар запросив сідати і, знати, увесь заклопотаний частуванням, увесь зайнятий чванливим бажанням не осоромитися і виказати своє господарство з найкращого боку, метушився, накриваючи стіл, бігав у льох, рився з коморі, бряжчав посудом, упускав додолу ложки, переливав щось із одної пляшки в другу, лазив на горище за копченою ковбасою, і через ці щирі клопоти мучив усе дождиданням голодного гостя та звертав усі його помисли тільки на ці клопоти та їх ласі наслідки, вселяючи в нього вдячність разом із досадою та нетерплячкою, які одначе не переважали першої.

— Та ти, господарю, не турбуйся вже так задля мене! — говорив уряди-годи гість.

— Не можна... не можна... дозвольте, пане... як звать вас, добродію? — відказував щирий господар.

— Та мене звать Іваном,— говорив той, зітхаючи і покоряючись.

— То вже дозвольте, пане Йване, почастувати вас, чим бог послав. Вже дозвольте!

— Ми люди військові, ми не звикли солодко їсти, нам аби не голодний, та й годі! — на свою користь силкувався вмовити пан Іван.

— Ні, ні, ви вже дозвольте! — відказав господар.

Маруся сиділа на лаві, намагаючись бути, як він, з виду спокійна й тиха, але такі припливи та відпливи надій і страху вона відчувала, що ніхто того й розповісти словами не зможе та рідко хто зможе собі уявити.

Хлопчик Тарас, уволу надивившись з кутка на гостей, поглядав у вікно та рахував постріли, що ясно долітали до хутора.

Нарешті, все для снідання було наготовлено; пан Іван після довгого ждання накинувся на нього з якимось ворожим чуттям і з грізним видом вояка, що не шанує

насолоди смаку; але хутко, дуже хутко, він якось увесь пом'якшав, навіть перейнявся трохи ввічливістю, а після кількох чарок усяких наливок очі йому посоловіли й заграла невиразна усмішка на устах.

Хазяїн уряди-годи пригадував собі про які-небудь нові, заховані десь ласощі й то ходив у льох, то лазив на горище, питаючи попереду дозволу пана Івана.

А пан Іван уже не перечив, а тільки кивав йому головою на знак того, що йому це здається добре й що він на все згоден.

— А ти що ж, Тарасе, галок рахуєш? — сказав господар до внука, — пішов би та сіна підкинув волам.

Це в мене такий робітник, що кращого й не треба, дарма що ще до неба не виріс! — додав він, звертаючись до пана Івана.

На це пан Іван хотів відповісти щось поважне, але поважного нічого не відказав, тільки помалу та невиразно усміхнувся.

Тарас скочив зараз із лави й побіг до дверей.

Маруся не змогла стерпіти далі муки, теж устала ї мовила:

— І я піду з Тарасом.

— Іди, йди, малесенька, — відказав їй господар, і коли вона йшла повз нього, він погладив її по голівці — тільки погладив по голівці й неначе якими чарами вернув їй певність і бадьорість.

— Господарю! — мовив ураз пан Іван, з безнадійним силкуванням збираючи до купи думки та пояснюючи справу, — сіно наше... узятє сіно в полон... дай викуп... великий викуп давай... це добре... дуже добре...

— Ваша воля, пане Іване, — відповів господар. — Хоч сіно, хоч викуп беріть, ваша воля!

— Ну, це добре, — сказав пан Іван. — Це... це... добре...

Х

Вийшовши надвір, Маруся побачила свій віз на тому самому місці; Тарас смикав із нього оберемками сіно й підкидав волам, а воли велично, з гідністю приймали таке належне вшанування.

Тремтячи, непомітно ходила Маруся коло воза, силкуючись відгадати те, що її мучило.

Довго вона отак кружляла, немов підбита пташка над зруйнованим гніздом; Тарас, сповнивши доручене йому діло, заговорював до неї про те, про інше, але вона відповідала йому коротко — всю її істоту перейняли були турботи, тривога та надії.

Розваживши, що це кружляння коло воза може накликати підозріння, вона відійшла від нього й тинялася по широкому дворі; вона заглянула в густий садок, подивилася в далечінь, у поле.

"Що діяти? Що буде?" — думала вона.

Коли це, йдучи повз купу каміння, накиданого у дворі, вона почула голос, що ясно промовив:

— Спасибі, Марусю мала! Не бійся нічого, все гаразд!

Вона ту ж мить упізнала цей голос і, вражена радіщами, мов стрілою, разом зчарована та знесилена від мук і тривоги, які разом оце зникли, похитнулася, ледве не впала й сіла на землю, не маючи сили ступити далій кроку.

Помалу вона прийшла до пам'яті й уважно придивилася до місцини: купа каміння, коло якої вона сиділа, видимо, була накидана тут дуже давно, ще як мурували льох, продухвина з цього каміння виходила у двір, і каміння, що лишилося зайве, з того часу, видно, й не займали, бо воно проросло травною та кропивою геть усюди.

"Чи не почулося мені?" — подумала Маруся, вся завмираючи від млості.

Але голос, виходячи з-під землі, прозвучав удруге:

— Вірна моя дівчинко! Розваж своє серденько! Перепливли ми саму бистрю, на березі, дасть бог, не потонемо!

Маруся довго була непорушна, все ще прислухаючись. Від його слова, як чарівничого наказу, серце її виповнилося живою радістю, і тому на лиці загравав такий яркий, щасливий рум'янець, очі так засяли й засвітилися, що Тарас, який гарцював по дідівському дворі, то в гордому виді гетьманського коня, то в грізному виді самого гетьмана, то взявши на себе образ хоробрих козацьких отаманів та полковників, то, нарешті, розпалений своїми гарними й славними ролями, свавільно стрибаючи та плигаючи у своєму власному виді, опинившись перед чужою дівчинкою, зачудувався переміною в ній, спинився перед нею в якомусь ваганні й утопив у неї свій орлячий погляд.

"Що їй дід дав? — подумав він. — Що?"

Перед ним замигтіли й почали літати якісь неясні привиди смачних маківників у меду, ласощів, коней медяників, смажених горіхів та іншого добра. І що більш дивився він на чужу дівчину, тим привиди ці ставали фантастичніші, принадніші, а разом із тим усе більш дражнили та хвилювали його. Не розуміючи і сподіваючись, він стояв та дивився, більш як коли-будь схожий на хиже орля, що розпростало крила, нагостило дзьоба та пильно оглядає оком, в який бік летіти за здобиччю.

Він увесь здригнувся, коли Маруся заговорила. ' — А що, хлопчику, може, підемо з тобою в садок?

— Йдімо,— відказав він, трохи вагаючись, як людина, що ще непевна, чи виграє вона від цього, чи програє. — А що дід дав?

— Кому? — спитала Маруся.

— Тобі!..

— Нічого.

— Так обіцяв? Що обіцяв?

— Нічого.

Тарас глянув на гостю пильно й недовірливо.

— Чого ж ти така рада? — спитав він.

— Я?

Вона хотіла була сказати: "Я не рада", та змовчала і сказала тільки:

— Ходім у садок.

І вони пішли у садок, і гуляли там, і рвали ягоди, і обмірковували всячину.

Хлопець Тарас до міркування був охочий; особливо міркування про те, як би те або інше він впорядив, якби був паном гетьманом, і вже, певно, нікому, не зчислити, нехай він буде й числозір, скільки на словах перебив він усякої невіри, скільки міст забезпечив, скільки сіл та слобід збагатив. Мова хлопця Тараса була принадна тоді, як мед; а дивлячись на нього, можна було з певністю покласти, що й діла його не будуть полинню.

Я не знаю, чи багато є на світі чого кращого від гуляння в запашному, свіжопахучому, густому саду, коли серце грає і вся ваша істота, після пекучого дождання та томливого вагання неначе сміється! Дай, боже, погуляти так усякому доброму чоловікові хоч раз у житті!

Так гуляла Маруся, ходячи слідом за Тарасом по всіх кутках і закутках саду й розмовляючи про це, про те.

А Тарас, водячи гостю по саду, частуючи ягодами та забавляючи розмовою, все-таки деколи поглядав на неї з непевністю й ніяк не міг одігнати від себе тих неясних, принадних привидів таємничих маківників, бубликів, ласощів та всяких інших смачних речей, які десь близько є та являються перед ним щоразу, як тільки зверталось до нього осяяне обличчя гості.

XI

А сонце тим часом височенько підбилося і сяло, й вигравало так, що ніде сливе тіні не було, а якщо де й виявлялася, то все-таки її як-небудь та пронизував, як-небудь та переймав, як-небудь та зачіпляв сонячний промінь. Його тепле і ярке світло навкоси впало в хатнє вікно, біля якого заснув нагодований пан Іван і, мабуть, своєю м'якістю та теплом збудило його, непризвичаєного або вже давно одвиклого від усякої м'якості та теплоти на білому світі.

Пан Іван хоч пробудився, та деякий час не розплющував очей, а тільки зітхав та якось жалібно усміхався. Цією усмішкою немов хотів він вимовити. "Адже я добре знаю, що від усіх теперішніх пестошів і сліду не лишиться, як тільки я розплющу очі; я пак знаю де й розумію!"

Але раптом він скочив, як опечений, обличчя знову мало звичайний байдужо-похмурий і навіть трохи ворожий вираз, і, проворно осмикуючись та збираючись, він вороже оглядав білі стіни, на яких грало веселе сонячне проміння.

У хаті не було нікого; він гукнув голосно й уривчасто:

— Ей, господарю!

Гучний був голос у пана Йвана й покотився по дворі по всіх кутках. Маруся й Тарас метнулися до хати і, притаївшись за кущами бузку та калини, дожидали, що буде.

Кругом було тихо й нічого не було чути, окрім гомону та руху літнього погожого дня.

Пан Іван гукнув знову, голосніше і більш уривчасто, як попереду:

— Ей, господарю! Чи тобі позакладало?

І зовсім готовий в дорогу, у шапці, приладжуючи якнайзручніше списа, пан Іван

стусонув у хатні двері каблуком, розчинив їх навстіж і спинився, не знаючи, куди краще йти: сіни були прохідні, і з обох боків по траві викладалися стежки, і там і тут стояло різне сільське знаряддя. З третього боку були наполовину відхилені двері у світлицю.

Але вже чути було привітний голос господаря у відповідь на заклик, голос, перериваний легеньким, досить приємним кашлем та проворною спішною ходою.

— Йду, пане Йване, йду! — привітно та щиро чулося здалека.

Але пан Іван ніяк не міг збагнути, звідки наближався голос, і даремне повертівши в'язами туди й сюди, нетерпляче сунувся в які попало двері й віч-на-віч стрівся з ласкавим задиханим господарем.

— Чи добре відпочили, пане Йване? — спитав господар, співчутливо та простодушно поглядаючи в невдоволені очі гостя. — Не кусали мухи?

— Чорт їх бери, хоч би й кусали! — відказав Іван, н кий почувався щось не до ладу після спочинку та сну.

— Певно, цур їм, пане Йване,— сказав господар, охоче пристаючи на висловлену гостем думку, і тим часом, як гість на хвилину замислився, похмуро та гнівливо покручуючи вуса, він теж, подумавши хвилину, додав:— Однак скажу вам, часом отак саме під час смачного сну досада візьме доброго чоловіка від цієї погані...

— Від якої? — спитав пан Іван, виходячи з задуми.

— Та від мух-таки, добродію. Подумаєш, що добрий чоловік для них солодший від меду часом...

— Голова болить,— перебив похмуро пан Іван балакучого господаря. — Ти краще чарку горілки піднеси, як дарма базікати...

— Милості просимо, милості просимо, пане Йване,— підхопив господар, поспішаючи із такою охотою, наче йому село з ґрунтами та ланами подаровано.

І дрібною радісною ходою подибав він поперед пана Йвана в хату, а пан Іван ступав за ним слідом усе з тим самим похмурим та гнівливим поглядом, але вже пригладжуючи й розправляючи свої щетинисті вуса.

— Сідаймо, пане Йване, а я зараз чарочку наллю,— говорив хазяїн, тупаючи по хаті.

— Ніколи сідати,— відказав, не м'якнути, пан Іван,— давай хутчій, я так, на ходу, хильну. Та гроші ти вже наготовив? Мені дождати не з руки...

— Шкода, страх як шкода, що так вам спішно, пане Йване,— промовив господар. — Таку горілочку пити б та смакувати, скажу вам по щирості...

— А гроші готові? — спитав пан Іван.

— Готові, пане Йване, хоч і важкенько нашому братові.

Тут господар зітхнув і меланхолійно поглянув на витягнутий з кишені гаманець, а потім на пана Йвана.

— Шкода й розбалакувати про це,— відказав пан Іван, що вже успів проковтнути величезну чарку горілки, наче ягідку.

Господар, знову зітхнувши, покоровся й більше не балакав, мовчки вийняв гроші,

гривни, й почав їх на всі боки обертати, роздивлятися, а потім пошепки лічити.

— До трьох сот налічиш, чи не сила твоя? — спитав пан Іван, але не дуже сердито, бо, питаючи, наливав другу чарку горілки, а спитав більш глумливо, навіть жартівливо. — Ти по-якому лічиш?

— А я все на копи лічу, пане Йване,— відказав господар. — П'ять, шість... нема кращої лічби, як на копи... сім, вісім... покійні батько зроду не помилялися... дев'ять... одинадцять...

Це лічення господаря неуважливо перебив пан Іван та, наливши третю чарку, випив її і деякий час тихо та мовчки слухав міркувань господаря, перериваних лічбою грошей, які він складав у стовпці на столі.

Але після четвертої чарки вся суворість пана Йвана вернулася з лишкою: лоб насупився, обличчя потемнішало. На ласкаве вітання господаря він нічого не відказав, строго перелічив подані гроші, засунув їх у кишеню нетерпеливою рукою, вийшов скорою ходою з хати, одв'язав коня, що попасався, обізвавши його прожорою, суворо підняв шапку на всі привітання, насунув її зараз же мало не на самі очі, та пустив коня риссю із двору й скоро зник серед широкого степу, що яскраво зеленів під промінням веселого сонця.

XII

Тим часом, як орлячі очі Тараса жадібно пасли слід за паном Іваном, як той гнав вздовж степом, Марусині очі, вирядивши їздця із двору, звернулися на господаря.

Господар стояв коло воріт і, либонь, без цілі, не думаючи, дививсь услід за паном Іваном, глядячи, як і Тарас, на його швидку їзду та машинально прислухаючись до гуку копит по степу. Однією рукою пестив він собаку, що підійшов до нього, а другою, немов парасолем, прикривався від сонячного проміння, що вдаряло йому в лице. Потім він, наче досхочу вдовольнившись видовищем, поволі й спокійно повернув од воріт до хати, поглядаючи туди-сюди по двору з тим допитливим видом, із яким хазяйновитий, справний та пильний господар позирає часом, вишукуючи, чи нема де в його справному та бездоганному господарстві чого такого, до чого б можна було причепитися та на що можна б звернути свою загарливу господарську діяльність.

— Діду! — гукнув Тарас, отямившись, нарешті, від упертого глядіння за їздцем, що давно вже зник. — Де вороже військо стоїть? Я думав — у Великій Ярузі, аж...

— А, дітки, ви тут у садку гуляєте? — ласкаво промовив пан Книш, задержуючи ходу й киваючи головою...— Як нагулялися, то простуйте до хати та нехай хліб святий не дурно родить!

І він, усміхаючись, пішов до хати, а вони за ним.

Миттю забрано геть пляшку й чарку, поставлені для пана Йвана; на столі з'явилися вареники та коржі, і замість гострого запаху від горілки стало чути свіжий запах сметани.

Тарас, хоч заклопотаний тим, де тепер стоїть табором вороже військо, і в цій турботі не згірш кого іншого уминав вареники, уминав так хутко, наче кидав позад себе,— але Марусі не було й у думці їсти, і тим часом, як її тоненькі пальчики ламали

та кришили коржики, її очі не відривалися від господарєвого обличчя. и

— Діду, діду! — знову почав Тарас,— коли він погнав до Кривих Хрестів, то, виходить, уже військо не в Великій Ярузі стоїть?

— Мабуть, що так, хлопче, мабуть, так,— відказав ласкаво дід, щиро підсовуючи їжу. — А от ти нагадав мені про одну справу, Тарасе: треба б навідатися, як там наші верші коло Великої Яруги.

— Я геть забув про них! — скрикнув Тарас та зірвався з місця, немов його хто скинув одним махом.

— От тобі й хазяїн! — промовив пан Книш, усміхаючись.

— Але, діду! — мовив Тарас,— я й не знаю, як це я забув!

І він стояв перед дідом у непевності, немов йому ніяк уже не личило, ніяк не годилося випускати з уваги такі речі в господарстві.

— Піду хутчій, подивлюся,— промовив він, отямившись, нарешті, від подиву і збуваючи замішання наміром якнайшвидше сповнити вирішене питання.

Він вискочив із хати, хвилину чути було його гучне тупотіння, раз почувся вже здалеку його голос, що кликав Рябка,— і все змовкло.

Маруся залилася наодинці з господарем, і тепер господар стояв перед нею й дивився на неї — дививсь іншим поглядом, від якого у неї сильно-сильно почало битися і тріпотатися серце.

На її очах стала нараз немов чарівна зміна, чи, краще, перетворення: пан Книш переродився. Замість лукаво-простодушного, добродушно-заклопотаного господарєвого обличчя перед нею блискотіли гострі, пронизливі, немов гострий кинджал, очі: усі м'які зморшки зникли, усі риси якомось інакше вияснилися — не жартівливе, безжурне було тепер усе обличчя,— навіть ростом став вищий, у плечах ширший, рамена зробилися міцніші.

Кілька хвилин споглядав Книш на Марусю, а Маруся на нього, немов зачарована пташка; потім він промовив,— і голос у нього інший став: настільки дзвінкіший і твердіший, що на попередній схожий був так, як схожа скрипка з порваними струнами на скрипку настроєну й співучу під мистецькою рукою.

— Марусю,— мовив він,— тут недалеко пробуває один приятель твій і хоче з тобою слів зо двоє перемовити, може б, ти поспішила до нього?

Зрозумівши Марусину відповідь без слів, які перетяла велика радість, наче гострий ніж, він подав їй знак іти за ним.

Він вийшов із хати надвір. Марусині очі радісно й непевно спинилися на купі давнього каміння, поблизу якого вона чула голос, що вернув їй бадьорість і радість, але Книш не ступив до неї й кроку,— він спинився, пильно поглянув на всі боки й свиснув; Ворон, що вартував коло воріт, двома скоками опинився коло нього, сів на задні лапи, задер голову догори й тямучо та уважливо дивився господарєві в очі, дожидаючи наказу.

— Нема чужого близько, Вороне? — спитав Книш.

Ворон на відповідь якомось особливо тихо та виразно завищав, ніби говорячи: "Ох,

будьте певні!" і, немов на більший доказ того, що можна тепер бути зовсім безпечним, почав ловити та ковтати мушки, користаючись із вільного часу між поважними турботами та важним ділом.

Книш знову увів Марусю в сіни, але, замість хатніх дверей, відчинив двері напроти, у комору, де було повно запасів усього, що служить на підмогу життю людському; ледве можна було протиснутися між численними мішками з мукою, крупами, пшоном, горохом, маком, квасолею; світло затуляли низки хмелю, ковбас, сушених яблук; коші з яйцями, які от-от розсипалися б від необережного кроку, примушували боязко ставати; чимало так само непокоїли й цілі лави бутлів та пляшок, що перегороджували дорогу.

Маруся, увійшовши, стала вибирати, куди б зручніше ступити — скрізь було небезпечно стати. Вона звернула очі на Книша, який причиняв за собою двері, і раптом побачила коло самого порога діру вниз під підлогу й драбину, що була спущена в підземелля.

— Тихенько спускайся, дівчино,— сказав Книш. — Стережи своїх ніжок!

XIII

Вони почали злазити вниз по непевній драбині, що угиналася та трусилася під ними, немов жива.

Маруся не примітила, яким чином відкрилося підземелля та як воно закрилося, вона запримітила це тільки тому, що вони враз опинились у півтімні.

Що далі вони злазили по драбині, тим повітря ставало свіжіше й вогкіше, як, звичайно, у льоху, куди не зазирає зроду теплий та ясний промінь сонця. Вряди-годи чула вона, як до неї доторкалася певна та вірна рука, як дбайливо її піддержувала.

Нарешті, драбина кінчилася, і Маруся опинилась на споді глибокого льоху.

Ту ж мить провідник узяв її за руку й повів за собою.

Йшли вони недовго; ледве ступили кілька кроків у темі, як широка смуга денного світла ярко впала згори й освітила Марусі просторе підземелля, де спокійно проходжувався сюди й туди січовик; він увесь поринув у якісь міркування, але не втратив анітрохи звичайної чуткості та пильності й відразу почув та побачив одвідувачів.

— А, Марусю мала, порадице вірна! — промовив він, зустрічаючи їх з спокійною усмішкою, немов гостей на мирному та приємному святі.

Він не виявив хвилювання і тільки на мить, не більш, його блискучі очі потонули у втоплених у нього з радістю і надією очах дівчини.

Але єсть якась таємна незрозуміла сила, що видає в деякі хвилини життя навіть глибоко затаєне тьохкання серця, і пан Книш добре відгадав і зрозумів, що маленька дівчина вже стала запорожцеві всім, що скрашає й відживляє, що чарує і сповнює відрадою та ніжністю тяжке, понуре, самотнє небезпечне життя.

І разом, як він одгадав і порішив цю річ, на його обличчі промайнув той особливий вираз якоїсь млости, якоїсь жадоби знайти кого пестити, якийсь вираз гіркості, що не подибують його очі нікого й нічого такого, хоч скрізь звертаються,— той особливий вираз промайнув, який раніше чи пізніше промайне в кожній, навіть найсильнішій

духом, найтвердішої вдачею самотньої людини.

— Ходім далі,— сказав Книш,— там вигідніше буде сісти й побалакати: чутніше буде, якби часом хто неждано навідався...

Вони пройшли ще вперед підземеллям, яке то ставало вужче, то ширше, то не пропускало ні іскорки світла, то знов ясно освічувало його, падаючи зверху, кружалками, смугами, зірками, трикутниками й усякими фігурами, в залежності від того, який отвір зробила природа.

Через це світло падало крізь розколину, ніби крізь кругле вікно, часом цілий сніп проміння проникав через малі продуховини або вузькою смужкою тремтів на чорній земляній стіні.

Скрізь, де тільки прозирано світло, були примощені драбинки, і той, що ховався в підземеллі, міг по своїй охоті не тільки тішитися денним світлом, але й бачити, що робиться надворі, тим часом як самого його не було видно.

Усі помовчали, як часто буває, коли сильно дошкулить і сильно поверне серце людське яка-небудь думка або яке почуття.

— А на час ми не багаті! — промовив Книш, звертаючись до січовика.

— Зате не вбогі на вигадки,— відказав січовик,— не проситимемо попідвіконню ні відваги, ні здоров'я...

— По-моєму, коли в путь, то й у путь!

— Авжеж! Споряджай мене, приятелю, а я такий охочий, як попівна заміж!

— Ну, то й за діло! — сказав Книш.

Він одійшов кілька кроків убік і зараз повернувся з чималим оберемком приношеного вбогого селянського вбрання, з фальшивою сивою бородою, вусами та бровами, із торбою і бандурою, неначе все це добув із-під землі.

— То дівчина піде з тобою? — сказав Книш, розкладаючи принесений оберемок.

— Марусю, підеш зо мною? — спитав січовик.

— Піду,— відказала Маруся.

— А чи знаєш, куди йти, дівчино? — спитав Книш.

— Знаєш, куди? — повторив за ним січовик.

— Не знаю. Піду, куди скажеш,— сказала Маруся. І радісно, і тепло, і бадьоро було у неї На серці, як помислила про те, що піде.

— То ось убрання дівчині, нехай убирається, коли думає йти,— сказав Книш, вибираючи з оберемка дівоче убрання і подаючи його Марусі, як подає, добувши з яйця букет квіток, меткий одводчик очей людських — кумедійник.

— Славний бандурист з тебе вийде, пане приятелю!— говорив Книш, дивлячись, як січовик убирався в одержу мандрівного співця. — Та й поводитар у тебе дуже щирий! — додав він, переводячи погляд на Марусю та усміхаючися з того, як старанно вся вона взялася перебиратися, далеко відкидаючи своє гарне убрання та жваво одягаючи старі й подерті дранки.

— Підемо, Марусю, до самого пана гетьмана! — мовив січовик.

Веселий погляд, яким вона відказувала йому, навів на його якусь думу, та

ненадовго.

— Тим часом, як ми збираємося в дорогу, пане приятелю,— мовив він до Книша,— ти, будь ласка, повчи нас уму-розуму. Розкажи до ладу, що тут у вас діється. От я вже більше місяця никаю поміж людом, а й досі нічого не дійшов ні путнього, ні певного: більше згоди в молодичь на великому торзі, як тут у вас на славній Україні!

Книш усе мовчки стежив за перебиранням і, як людина, більш знайома з обачністю, як зі щирістю та відвагою, замість, щоб згоджуватися або заперечувати, лише коли-не-коли стиха перебирав струни на бандурі, що держав у руках.

— У тебе які вісті? Ти ж вільно розбалакуєш, без поспіху, а моє діло таке, як навздогінці цілуватися... отже, ти краще розумієш і розбираєш, як я,— говорив далі січовик.

— Та що! — відказав Книш,— нарікає люд... Тогобічному давно не вірить і сьогобічному віри вже не діймає... Часи непевні... З одного боку москалі, з другого — ляхи, з третього — татари, а дома два гетьмани один на другого часник товчуть...

— Оповідали, що наш занепав на здоров'ю; чи правда?

— Хворий він не був, а змарнів; та й не дивниця: горе одного лише рака скрашує! — одказав Книш.

— А той?

— Той? Про того, коли добрі поголоски збирати, то виходиш усю Україну й вернешся з порожніми руками, а коли збиратимеш лихі, то оглухнути можна скрізь, куди тільки зайдеш.

— Хто там коло нього з наших?

— Антін іще держиться, та й той, каже, що вже над силу: таким ще плюгашем ніколи, каже, я не був. На всякий випадок, пам'ятай, що в нього жінка добра.

— Справді? Ота велика пані?

— Так, ота велика пані. Буває, що й між кропивою виросте кійло

— Вона в нього звідки?

— Не знаю.

— Коли з їх поля ягода, то не вір: буде все той самий звір, тільки з іншими присмаками. Так наш вельми осунувся?

— Осунувся.

— Хто там у нього за порадника тепер?

— Ніхто. Сидить сам, як підстрелений орел.

— Йому тяжко.

— А тяжко.

Січовик був уже готовий і взяв бандуру у Книша з рук.

Маруся теж була готова, і всі вийшли із підземелля.

Ватаги, що проїжджали повз хутір, бачили поважного бандуриста, що сидів на призьбі під хатою пана Книша, тихо перебирав струни та з протягом співав божественних псалмів, тим часом як поводитар, користуючись із одпочинку, спав на траві, а пан Книш, схиливши голову, смиренно й трохи боязко слухав цих божественних

співів, наче людина, яка невиразно почуває, що вона не все йшла стежкою, вказаною в псалмах.

XIV

Смерком бандурист із своєю поводитаркою були вже коло військового табору, що розкинув свої намети недалеко від річки, на горбку, серед широкого пахучого свіжого поля.

Вечірні тіні все густішали, й тільки на заході світила яскраво-червона смуга вечірньої зорі.

У таборі було дуже тихо. Вартові, озолочені вечірнім промінням, із-за своєї нерухомості і блиску здавалися вилитими з металу. Кілька постатей сновигало швидко, метушливо, декілька інших повільно бродило; в одному наметі, незважаючи на те, що денне світло ще не зовсім згасло, видно було крізь біле полотно, як горіла свічка; вряди-годи брязне тут або там зброя, розкотиться вигук.

Бандуриста заглядили й примітили ще здалеку, але він поволі наближався до самого табору й через те ніякої ненависті чи обережності не викликав.¹

Поява його для багатьох навіть видимо була приємна: коли він загравав на бандурі й нешвидко, урочисто заспівав божественний псалом, усі слухали, замислившись.

Чимало голів, перев'язаних скривавленими пов'язками, підвелось з очевидним наміром кинути милостиню співцеві, та почуття слабості приневолило одних скрикнути з досади, інших сумно усміхнутися; один кивнув на поводитарку, щоб підійшла ближче, показуючи їй здалека шага.

Дівчина одначе стояла, вагаючись,— бандурист їй нічого не говорив, мабуть, тому, що, маючи старезні очі, неodobачив того кивання.

— Підійди, дівчино хороша,— промовив ранений,— я тебе не вкушу, а шажка дам!

Інші руки теж кликали дівчину, й вона пішла кругом, кланяючись та збираючи тремтячою рукою милостиню, зустрічаючи ласкаві погляди, вислухуючи жартівливі привітання.

А тут бандура так загучала в бандуриста, що всю увагу звернула на себе.

Що то була за пісня — розібрати було тяжко; не то грізний грім, не то болісний стогін.

Все принишло, слухаючи, захоплене незрозумілою силою; про несміливу дівчину зі спущеною до землі головою та тремтячою ручкою геть позабували. Усіх чарував бандурист.

У прозорому тихому повітрі, у ясно-блискучій імлі рожевого вечора гуло, тремтіло та розковувалося:

Ой ти ремезо, ой ти ремезонько,

Да не мости гнізда да понад Десною!

Бо вода в Десні щодня прибуває,

Вона твоїх діток да позатопляє!

Якийсь молодий офіцер, гарний, мов картина, та самозадоволений, бравий, з військовими манірами й військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, знати, з нудьги, не маючи роботи, але, почувши спів бандуриста, спинився, далі перестав пускати дим колісцями; далі забув про люльку, втерав військовий вираз в обличчі та в усій постаті.

Щось давним-давно заглушене, щось давним-давно забуте пригадалося йому.

Іншої хвилини чудно преображаєшся ти, образе людський!

На обличчі офіцера, яке кілька хвилин перед тим виявляло, сказати б, одну військову парадну, тепер заграло щось зовсім інше.

Навіть риси стали неначе інші. На рівному, спадистому чолі зібралися, може, зроду тут небували зморшки, губи, що пишалися як найкращою окрасою, самозадоволеною та трохи нахабною усмішкою, стулилися, очі, які мали звичай дивитися лише по-військовому, дивно пом'якшали.

Грізний, зловісний спів бандуриста перейшов у інший, повний такої безнадійної, безсилої туги, що один поранений солдат промовив:

— Ой, жили з мене тягнуть!

Зажурилась Україна,

Що нігде прожити,

Витоптала орда кіньми

Маленькі діти.

Що малії витоптала,

Старії побила,

Молодую челядоньку

У полон забрала!

Слухаючи цей нехитрий переказ подій, офіцер ніби питав себе самого про дещо таке, про що раніше не було й гадки спитати.

Можна було напевне сказати, що в цю хвилю він не гукнув би з такою, як перше, відвагою:

— Плі!

Якийсь вусатий солдат, що нагадував своїм кольором та рубцями посіченого тіла стару поламану мідну статую грубої роботи, що могла уособлювати собою уяву брутальної лютої жорстокості, спочатку понуро, але нерухомо слухав співи, потім одійшов далі, потім зник за наметом, ліг на траві, укритися шинелею, і по його загартованому обличчю потекли рясні гарячі сльози — сльози, які не зрадили себе ні риданням, ні зітханням, зовсім тихі, тихіші від весняного добродіного дощу в степу.

Раптом спів урвався, бандура загула шпаркіше, шпаркіше та шпаркіше, й у військовому таборі залунали танцюристів звуки:

Ой продала дівчинонька юпку,

Та купила козакові люльку,

Люльку за юпку купила —

Вона ж його вірно любила!

Та продала дівчинонька душу,

Та купила тютюну папушу,

Папушу за душу купила —

Вона ж його вірно любила!

Розбігся скрізь та всюди регіт; дехто почав підспівувати, хитати в такт головою.

— Оце так бандурист! — чути було голоси, — оце так бандура!

Чимало жартівливих пісень іще співав бандурист на потіху воякам, і не без жалю вони розпрощалися з ним, не без утіхи прийняли обіцянку вернутися до них знову і знову їх потішити.

— Куди йдеш? — казав дехто. — Ніч надворі, а дороги, знаєш, непевні...

— Старцеві розбій не страшний, — відказав безпечний бандурист, відходячи, і скоро зник із своєю поводитаркою в імлі літнього вечора.

XV

Уже зорі засвітилися на небі, а січовик із Марусею все йшли тихим, безкраїм, сонним степом.

Все навкруги мовчало, і самі вони не промовили й слова.

Та й нащо говорити, коли рука з рукою йдеш на добре діло?

Добре було так іти рука з рукою сонним степом, серед нічної тиші, чуючи лише, як б'ється твоє переповнене серце!

Вони не знали, чи довго йшли, і ми не будемо лічити того — години ці були гарні, то й годі було знати їх — самі пролинули, мов пташина.

Перед ними миготливими крапками заблимали в імлі вогні, а скоро таки в імлі вирисувалися й темні обриси мурів та будинків.

Хмуро й понуро виглядало це місто, що чорніло в нічній тьмі та блискотіло дрібними вогняними цятками. Звичайного хапливого міського гамору не було чути, звичайної верткої міської метушні не було помітно; зовсім інше життя тут проявлялося; не ті були відгуки кроків, не той відгомін голосів. Як у природі знати, коли надходить буря, так у цьому місці все дихало готовністю до бою та одсічі; чим це особливо визначалося — не можна означити точно, але виявлялося на всьому: і на вбогих низеньких хатах серед садочків, і на високій дзвіниці, і на старезних міських мурах, і на недавно підсипаних валах. Усе тут, здавалось, готове було до рішучої відсічі, хоча солов'ї по-весняному лящали та щебетали по садках і жіночі постаті спокійно переходили вулицями.

Ніхто не окликнув їх, коли вони наблизилися до міської брами, і вони вступили в місто без перешкоди й завади; але кожна пара очей, здавалося, помітила їх і стежила за ними пильно та гостро.

— Ей, братику! — сказав січовик, звертаючись до молодого козака, який чогось дожидав, спершись на тин коло хати з освітленим віконечком. — Ей, братику, будь ласка, покажи старому бандуристові, як доступити до пана гетьмана!

Молодий козак, піднявши трохи вгору шапку і вказавши в уличну тьму, засіяну, немов іскрами, відблисками од віконець, промовив:

— Як минете цю вулицю, управо буде гетьманська хата.

Вони, подякувавши козакові, проминули показану вулицю і вгадали, котра то була

справа гетьманська хата з того, що вона була ясніше освітлена, та з того, що дві дівчини, йшовши повз неї, придержали ходу, зазирнули у віконце і сказали: "Пан гетьман, мабуть, не спить".

У цьому віконці ясно вирисовувалась голова вусатого козака, ніби виточена з чорного каменя, схилена на руку у глибокій думі.

Прислухавшись, можна було чути чоловічі кроки по світлиці, кроки то повільні, то швидкі, навдивовижу виразні кроки.

Січовик постукав.

Вусатий козак перестав думати, устав і відчинив двері.

Кроки у світлиці одразу замовкли, й настала тиша.

— Панові гетьманові приятелі уклін засилають,— промовив січовик, вступаючи до хати рука об руку з Марусею.

То була звичайна світлиця, до другої двері були зачинені.

— Спасибі за приятельську ласку! — відказав вусатий козак байдуже-ввічливо, немов такі одвідини траплялися раз у раз.

— А можна бачити гетьманські ясні очі, братику? — спитав січовик.

Але двері другої світлиці вже розчинилися, сам пан гетьман стояв перед ним, і вся його постать питала без слів: звідки гості? які вісті?

Світло від вогню освічувало його не всього, а смугами та іскрами: то зверху, то збоку, то знизу. Він увесь був у чорних тінях та тремтячому мережаному світлі.

Рис його обличчя не можна було добре розглядіти, тільки очі, гострі та допитливі, блищали у присмерку, як вуглі.

— Чолом б'ю панові гетьману! — мовив січовик, побачивши його, і низенько уклонився.

Низенько уклонилася й Маруся панові гетьману.

— Спасибі,— відказав пан гетьман. — А якої пісні заспіваєш нам, ласкавий бандуристе?

Сам голос уже виявляв людину, що звикла наказувати, а не слухати наказів — людину, що звикла, не зупиняючись, висловлювати свої жадання та думки і, не вагаючись або страхаючись, змагатися за них та їх обстоювати.

— Хіба своєї, пане гетьмане, бо не сиджу на чужому возі і не підспівую за хазяйську ласку.

Пан гетьман нічого не відказав на це, але жодними словами не висловити краще дивування, гніву та жалю, як цією мовчанкою.

— Звідкіля бог несе? — спитав пан гетьман.

— З Запорожжя,— відказав січовик. — Запорожці звеліли низенько уклонитися вельможному пану гетьманові.

— Спасибі,— промовив гетьман. — Милості просимо до моєї світлиці.

Січовик пішов слідом за гетьманом до другої світлиці, і Маруся, все ще держачися за його руку, увійшла теж у гетьманський pokій.

Окраси в цьому покої не було особливо ніякої: такі ж самі білі стіни, такі ж самі й

липові лави, як і в звичайній козацькій хаті, тільки чимало різної та коштовної зброї і по стінах висіло, і по кутках стояло; на столі лежав бунчук і папери.

Гетьманські жупани висіли на кілках, і шитво на них блищало. Ліжко стояло якесь неприступне для сну й відпочинку, і зсунута з узголов'я подушка ясно та конечне промовляла про те, в якій гарячці й муці була голова, що ненадовго схилялася до неї.

— Прошу сідати,— промовив пан гетьман.

І сам сів і втопив огненні очі у січовика.

Усе його тіло видимо тремтіло, ніби він здержував себе, і ця уздечка докучала йому та дратувала його.

— Вибач, пане гетьман,— відказав йому січовик,— ось бачиш, у мене поводитар маленький, втомився — аж зів'яв; треба б відпочити їй, бідненькій...

Пан гетьман устав і, стягнувши з найближчого кілочка пишного жупана, кинув його січовикові. Потім очі його впали на персидський килим, що укривав великого ослона; він здер його одним рухом і теж кинув січовикові, нетерпляче стежачи, як він піклувався про поводитаря.

Жодній няньці не стати врівень із січовиком у швидкості та моторності, з якою він простелив персидський килим на лавці, хитро учинивши узголов'я, без подушки; та й яка нянька могла б бережніше й ніжніше підняти Марусю та дбайливіше, ласкавіше положити на постіль і вкрити пишним гетьманським жупаном?

З якою втіхою втомлене тіло доторкнулося до цього ліжка, спорядженого вірною та певною рукою!

Але спати дівчина не могла; сон її зовсім не брав. Вона навіть не дрімала; з-під рясних зборів гетьманського жупана її мимохіть та непереможно приковували до себе два бесідники, й вона стежила за найменшим їхнім рухом, ловила найкоротший вираз їхніх облич.

Вони сиділи за столом один проти одного, і світло воскової свічки, яка ясно палахкотіла, вповні освічувало їхні обличчя й постаті.

Що за могутня постать у січовика! Сила, краса його сповняли серце дівчини якоюсь великою повагою та надією.

Але друга постать!

Душа її була повна жалощів та трепету, коли вона дивилася в ці запалі очі, що понуро та неспокійно поблискували з-під рясних брів, на невчасні зморшки, які порисували величне та горде чоло, на всі сліди нищення від внутрішнього вогню — вогню, який, либонь, не вгасає і палить безнастанно та невідступно.

Вони обидва стиха розмовляли. Дуже стиха та стримано.

Вона довго прислухалася до цієї розмови, як дослухаються до далекого гомону моря.

Нарешті, втома взяла своє, очі її одразу склепилися, і вона заснула.

XVI

Маруся спала, як сплять на березі моря: і спиш, і чуєш, що кругом тебе грізна безодня, і ловиш через сон її грізне рокотання, і хоч роїться в голові чимало свого, та

невідступно ввижаються безкраї хвилі цього моря, що колишеться та плеще, їй ввижався батьківський хутір, запашний вишневий садок, знайомі рідні обличчя, але все це якось чудно не те, щоб линяло, а, краще мовити, тонуло в тумані, відсовувалося на друге місце; на першому місці яскраво сяли нові образи.

Раптом вона прокинулася та хутко підвелася на своєму ліжку.

Січовик сидів, як перше, обпершися об стіл, і, як перше, його очі палали, як дві ясні зорі, сліпуче спокійно й рівно, як справжнє світло.

Пан гетьман стояв посеред хати. Знати було, що він зірвався з місця в ту саме хвилю, коли його вразив страшний біль, зірвався і зупинився, немов приголомшений влучним ударом.

У пана гетьмана теж палали очі, але палали інакше; болісно умлівало серце, чуючи, що з цих очей готові от-от линути розпучливі пекучі сльози. Горде чоло побіліло від тяжкої муки та мордування, й часті зморшки на ньому, здавалося, позначалися все глибше та глибше.

— Чи плакав би сліпий, якби стежку бачив! — промовив він, нарешті. — А час минає! Час минає! А згоди нема! Підмоги нема! Я знаю, я поліз в воду, не спитавши броду, знаю! Та й ви до щасливого берега не допливете! Бачу я, який кінець буде!

Голос йому урвався.

Січовик мовчки і тільки пильно дивився на пана гетьмана.

Пан гетьман почав знову:

— То ви так уже й рахували, що я на Юдині гроші спокушуся, га? Добрі люди! Добрі люди! Ви...

— Пане гетьмане! — з шанобою перебив його січовик, — дозвольте вашій милості байку оповісти.

— Кажи!

— Жили-були собі два добрих собаки...

— Знаю, знаю, знаю!

Пан гетьман упав на ослін коло столу, простягнув руки на стіл і припав до них головою.

Обличчя йому не видно було, але по одному вже схилу шиї, що не вміла згинатися, можна було відгадати, яка то тяжка буває гетьманська шапка.

Так він нерухомо лежав кілька хвилин.

Січовик, що все так само пильно та уважно дивився на нього своїми зоряними очима, здавалося, не вважав за потрібне звертатися до бесідника з якими-будь питаннями, поясненнями чи розмовами.

Нарешті пан гетьман підвів голову.

— Та що ж мені, по-вашому, нести вам повинну голову, га?

Голос його був здержливий, але в ньому чути було глибоку їдку гіркість; бліде обличчя помалу якось корчилося.

— А ми ж присягали, пане гетьмане, цю голову нашу нести, куди треба, за рідний край. Не в нашій голові тут сила.

Пан гетьман швидко встав, пройшовся по світлиці, як одразу схоплюються та кружляють ранені звірі, підійшов до вікна, поглянув у п'ятому запашно́ї, тихої та теплої ночі, на безліч сяючих зір і знову сів за стіл.

Настала довга мовчанка, й так стало тихо, що Маруся чула, як билося їй серце.

Нарешті пан гетьман знову встав, підійшов до полички в кутку, узяв звідти каламар, перо та папір, переніс на стіл, розклав ніби до писання й знову відійшов до вікна, знову глянув у запасну тьму теплої ночі, на іскрометні зорі і звідти промовив глухо, немов за горло його стискала залізна рука:

— Я йому напишу все, що треба.

— Добре діло,— відказав на це січовик.

Знов на кілька хвилин настала мовчанка.

Тим часом очі січовика зустрілися з Марусиними очима, й він ласкавим кивком голови та усмішкою дав їй зрозуміти, щоб вона постаралася знову заснути й відпочити.

Але вона, ніби відповідаючи, вказала на пана гетьмана.

Він зрозумів, що її мучить, і знову відказав знаком, який мав її заспокоїти.

Пан гетьман підійшов до столу і почав писати.

Важкий, мабуть, був цей лист, і тяжко йому було писати.

Коли він був уже скінчений, пан гетьман подав його січовикові.

— Прочитай! — промовив він.

Січовик прочитав списаний аркушик, зложив його і, взявши свою бандуристську шапку, бережно засунув його під підкладку у шапці.

— Коли ж доставиш? — спитав пан гетьман.

— Як тільки донесе мене бог та добра доля, то й доставлю,— відказав січовик.

Сказавши це, він устав.

— Ідеш? — спитав пан гетьман.

— Іду, пане гетьмане; щасливі живіть.

Маруся враз встала теж на рівні ноги.

— Мене не покинеш? — спитала вона.

— Ні, не покину,— відказав їй січовик, злегенька схиливши до неї своє смугляве обличчя. — А як втомилася, то на руках понесу.

Маруся вхопила його за руку.

— Б'ю чолом пану гетьманові,— сказав січовик, низенько вклонившись.

— Він продасть нас! — глухо промовив пан гетьман.

— Милостивий бог не дасть, поросна свиня не з'їсть,— відказав січовик.

— З ним не можна по правді! — вигукнув пан гетьман,— не можна...

— Байдуже, пане гетьмане, байдуже: де не хватає вовчої шкури, там ми наставимо лиса,— промовив січовик,— будьте здорові та нас дожидайте! Ходімо, Марусю мала.

Вони вийшли з гетьманської світлиці й рушили знову до міської застави.

Скрізь по вулицях було тихо та темно; вишневі садочки м'яко білілися; десь глухо дзюрчала вода.

Ступивши кілька кроків, Маруся оглянулася на гетьманську хату.

В одчинених дверях, у які вони тільки що вийшли, стояв пан гетьман і дивився їм услід.

В неясному світлі мерехтливих зір ледве маячила його постать, але й цей неясний обрис був так сповнений виразом муки, що в Марусі серце боляче забилося.

— Утомилася, Марусю? — спитав січовик, пробираючись по крутих завулках.

— Ні,— відказала вона. — Мені добре йти. Далеко можу, куди хочеш!.. Ми далеко підемо?

— Далеко.

Якийсь час вони йшли мовчки. Разів два чи три попадались їм назустріч та переганяли їх чигиринські городяни — все дужі, міцні люди, що неначе мимохіть тільки позирали на них і потім ішли далі своєю дорогою.

Біля застави підвівся з землі якийсь велетень із вусами мало не в аршин і став перед бандуристом, немов дзвіниця.

— Куди бог провадить, ласкавий пане бандуристе?— спитав він.

— Туди, де добрі люди, шановний земляче.

— Ну, а як повстрічаються лихі, пане бандуристе?

— Як вовка боятися, то в ліс по ягоди не ходити, земляче.

— Якби я був козак дужий, пане бандуристе, я б уклонився тобі й попросив би... та я несливий козак!

Маруся хотіла краще приглянутися до цього "несливого", але голова його була так від неї високо, що вона примогла побачити лише навислі, немов снопи свіжої степової трави, вуса.

— Байдуже, насмівся,— відказав бандурист.

— Заспівай-но мені яку думу.

— Добре.

Бандурист тихенько заграв на бандурі й тихо заспівав:

Ой послушайте, ой повидайте,

Що на Вкраїні постало:

Під могилою під Сорокою

Множество ляхів пропало.

Коли спів затих, "несливий" козак одійшов набік, а бандурист із Марусею вільно вийшли за заставу.

Дорога звивалася далеко-далеко чорною гадюкою по м'якому густому муравнику. В чигиринських садках щебетали солов'ї.

XVII

Саме за два тижні після побачення з паном гетьманом, тихого, чудового вечора, старий бандурист із своїм поводитарем нешвидко наближалися до спаленого селища.

Видно було, що ці подорожні не розкошували на зайвий спочинок: запалі очі блищали якимось гарячковим вогнем на запорошених засмалених обличчях, губи пересохли й порепалися.

Проте вони йшли жваво та спокійно собі балакали. Ані душі не зустріли вони

дорогою; скрізь мовчанка, тиша.

Просто перед ними чорніли обгорілі хати та садочки, здалека курілись села та хутори.

Минувши спалену вулицю, на якій уже подекуди зеленіли плями свіжого оксамитового моріжку, вони повернули до розваленної засміченої криниці.

— Любо напитися свіжої криничної водиці! — сказав бандурист.

Сказавши це, він устроїв руку в глибоку торбу, що висіла в нього через плече, добув звідти дерев'яного ковша, розігнав головешки, що плавали поверх води, зачерпнув і подав своєму поводитареві з такою дружньою усмішкою, яка ясно показувала, що він своїм поводитарем задоволений і щасливий вповні.

— Милості просимо, Марусю! — сказав він.

— Спасибі,— відказала Маруся.

І її усмішка теж ясно показувала, що й вона задоволена й щаслива своїм супутником.

Вона припала засмаглими устами до ковша з холодною водою, але, гамуючи спрагу, вона робила це якимось неухважливо, і очі її неспокійно, сумно та жалібно оглядали розвалену криницю й у глибині її устелену головешками водяну поверхню.

Раптом вона скрикнула:

— А!

Скрикнула вона так, немов знайшла, нарешті, те, чого так болісно дожидала. Обличчя її спалахнуло, очі засяли, стали вогні і звернулися до супутника.

Погляд, що звернув на неї супутник, почувши її крик, був не допитливий, а скоріше погляд жартівливого тріумфу, яким нагадують забудькам-дітям про їхню нову помилку, хоч вони не один раз ручилися за себе.

— Ох, як голосно ахнула! — промовив він. — Мабуть, дуже смачна кринична водиця, Марусю?

Маруся знову спалахнула, але вже очі її не засяли, а відразу погасли, брови зсунулися, і охмарене обличчя ясно промовляло:

— Знов я не витримала!

— Ну, що з воза впало, те пропало,— сказав бандурист. — Киньмо лихом об землю! Ще не всі наші чайки потонули! Марусю, годі! Не запечатуй свого серденька, не топи очей в землю, не стулюй устеньків! Немає кому ні підслухувати, ні підглядати тут на пожарищі. Сядьмо, підкріпимось, а підкріпившись, далі потягнемо.

Із торби добув він окраєць хліба, кілька свіжих огірків, торбинку з сіллю, і подорожні взяли за їжу.

Що ж примусило радісно скрикнути Марусю, ніби вона відразу знайшла скарб, якого і сподівалася, і ні?

Нічого не видно було коло розваленної, обгорілої криниці, окрім перегорілих на вугілля головешок.

Хіба от тільки впадає в очі свіжа плетениця з барвінку зеленого, що разом із осмаленими головешками кружляє на сколоченій воді.

Справді, як попалася сюди свіжа плетениця?

Бандурист та його поводитар або цього не знають, або це для них зовсім нецікаве, бо вони провадять розмову про місто Батурин і жодним словом не згадують про барвінок.

Їжу скінчили.

— Що, Марусю, спочила? — питає бандурист.

— Спочила, спочила! — голосно відказує Маруся.

І от вона вже на рівних ногах і перекинула подорожню торбу через плече й дивиться на свого супутника блискучими очима.

Перед тим, як мали відійти звідти, де відпочивали, її супутник опускає свою старечу патерицю в криницю й витягає звідти свіжу плетеницю з барвінку.

— Марусю! — каже він, — дуже гарний буде вінок!

Маруся хапає подану їй зелень, струшує з неї воду й хутко обвиває нею свою голову.

— О, вінок чудовий! — мовить вона.

І знову бандурист із поводитарем так само жваво й спокійно мандрують далі.

— Тепер уже недалеко, — говорить бандурист, — не встигне зазоріти перша зірка, як ми вже побачимо могилу Наддніпрянку.

І справді: не встигла ще появитися в небі перша зірка, як вони вже загледіли цю могилу.

Сонце вже зайшло, і наступила вечірня імла, але імла особлива, якась золотописновишнева. Молоденькі деревця, густі кущі та висока трава, якими поросла могила, здавалося, тихо палали: кожна гіллячка, кожна билинка вирізувалася до того виразно на обрії, що очам ставало якось тяжко на них дивитися.

Чорний обламаний хрест був освітлений так м'яко, що здавався оксамитним, а птиці, що маячили в високості, ніби через якісь чари ставали веселкові, а з веселкових знову темні й потім знову веселкові, — як в який бік летіли.

З могили видно було Дніпро.

Він здавався звідти величезним розливом із сиво-вороної криці. По тім боці знімалися лісисті гори — знизу геть чорні, а зверху неначе обсипані золотистим вогнем.

Долітало рокотання води знизу і дзвінке шелестіння очерету; навкруги чути було дивну свіжість, вряди-годи в однастайній тиші розкочувалося кигикання чайки, і сама вона мигнула над рікою ледве примітною цяткою.

— Отут ми сядемо та заспіваємо, — сказав бандурист.

Та все пани, та все дуки,

Позаїдали наші поля, луги, луки! —

покотилося над водами, гримнуло по щілинах і відгукнулося далеко за горами.

Скінчивши пісню, бандурист кілька хвилин перебирав струни бандури, тим часом, як гострі очі його непорушно були втоплені в Дніпро. Маруся теж з очей не випускала ріки.

Раптом десь недалеко в очеретах кигикнула чайка.

Очі бандуриста блиснули ясніше, і знову залунав над рікою спів:

Та немає гірше так нікому,

Як бурлаці молодому;

Гей, гей, як бурлаці молодому!

Що бурлака робить-заробляє,

Аж піт очі заливає!

Гей, гей, аж піт очі заливає!

Знову недалеко в очеретах кигикнула чайка.

Аж піт очі заливає,

А хазяїн нарікає.

Гей, гей, а хазяїн нарікає!

А хазяїн нарікає,

А хазяйка в вічі лає,

Гей, гей, а хазяйка в вічі лає!

З того боку, де кигикала чайка, з комишів вплив вузенький човник і, ледве відрізняючись від темної води, швидко совгався по ній, прямуючи до маленької затоки, спорядженої самою природою якраз проти могили Наддніпрянки.

Вдивившись пильно, можна було розглядіти неясні обриси плавця чи, краще мовити, його високої шапки.

Але й не бачивши плавця, можна було певно сказати, що рука в нього дужа та влучна.

Ця рука обходилась із веслом, як із іграшкою. Човник летів по воді, як легенька пушинка по вітру.

— Ну, Марусю,— сказав бандурист,— пора нам до берега.

Не розбираючи дороги,— тут, правда, не було протоптаних стежок,— вони хутко спустилися з могили, обігнули каменистий, крутий виступ берега й опинилися долі, коло самої ріки, що тихо плескалася у побережні трави та облямовувала їх вузенькою смужечкою білої піни.

— Здорові були й богові милі! — привітав їх ласка" вий знайомий голос.

Легенький човник витягнуто на побережний пісок, а коло човника, обпершись підборіддям об весло, стояв добродушний хуторянин, пан Книш.

— Б'ємо чолом! — відказав бандурист, здіймаючи шапку.

— А що, дівчинко? Як живеш-можеш? — спитав пан Книш, пильно вдивляючись у Марусю своїми ясними соколиними очима.

— Гаразд,— відказала Маруся.

Та коли б вона цього й не відказала, він легко міг би відгадати відповідь із кожної жилки її живого личка.

Одначе, як людина, що звикла не покладатися на один, хоча б найясніший доказ, він, не задовольняючись свідоцтвом Марусиною обличчя, усміхаючись і гладячи її по голівці, скинув бистрими, але наскрізь пронизливими очима на її супутника.

Той саме тоді дивився, усміхаючись, на Марусю. Панові Книшеві, мабуть, ця усмішка здалася доволі виразною, бо він перестав скидати на них очима і звернув їх на Дніпро.

— Скоро попливемо? — спитав бандурист.

— А от зараз. Гарно буде пливти, тихо... Тихо так, що аж не шелесне... Якби не свіжість од води, то душно було б.

Було знати з обличчя й голосу пана Книша, що він залюбки тішився з цієї тиші, і слова несамохіть зривалися з його уст, як це буває, коли чоловіка всього причарувало якесь чуття.

Раптом кигикнула чайка, немов десь із-за плечей пана Книша.

Зараз же здалека, з того берега, почулось у відповідь таке саме кигикання.

— Пара обзивається! — зауважив бандурист.

— О, ці птахи дуже чуткі! — відказав пан Книш, садовлячись у човен. — Сідай, дівчино,— додав він, звертаючись до Марусі і простягаючи до неї руку.

— Де друге весло? — спитав бандурист, ускочивши так легко і зручно в човен, що човен навіть не схибнувся.

— В човні, насподі. Рушай!

Човен хутко зсунувся на воду й помчав темним Дніпром.

XVIII

Дуже гарно пливти великою рікою літньої теплої ночі!

Зорі горять над вами й зорі горять під вами, вгорі пливе місяць і внизу пливе місяць.

О, там береги!"— думаєте ви, вдивляючись у темні лінії. Он там неодмінно росте сосна, бо оце зараз повіяло звідти смолистим запахом, а он там, певно, безліч квіток, бо подув теплий вітер і немов кинув вам у лице цілий, тільки що набраний, оббризканий нічною росою букет.

— Ну, що нового? — спитав бандурист.

— Небагато,— відказав пан Книш, правлячи веслом.

— А скільки небагато?

— Та так, що й малій дитині двома пальчиками вхопити нема чого.

— Що ж, він дома?

— Дома, каплуни смажить, ненажерливих гостей сподівається.

— Ну, коли каплуни смажить, значить, щось надумав: дарма витратися не буде, не такий господар.

— А хто його розбере, що він там замишляє: у нього гадок, як у пса стежок.

— Ну, та вже в свячене місце не вскочить; хіба що ненароком.

— Певно. А т о й?

— Е! Якби всі такі були, як той, дак іще б можна людям на світі жити. Той — людина. У нього душа як піде до неба коржі з маком їсти, то не буде жалітися, що у пні жила!

— Написав?

— Написав. А не легко було йому писати! Так його всього й корчило, як березову кору в огні.

— Половину діла зроблено, і за те хвалити бога. Цей охочий-таки крутити...

— Може, зо мною небагато покрутить; я такий карась, що тріпався на гачку... Марусю, втомилася, га? Лягай-но та відпочинь, га? А я тобі казку розкажу.

— Це діло,— зауважив Книш.

— Я не хочу спати, я посиджу,— почала була Маруся.

Але дві дужі, зручні руки в одну мить, одним махом, розстелили насподі човна товсту сукняну свиту, підвели Марусю й обережно поклали на це ліжко.

— А я казку розказуватиму,— вдруге мовив січовик.

— У, розкіш! — мовив Книш. — Горенько моє, що в мене всього-на-всього двоє вух: якби міг, ще б десятків зо два позичив і всіма слухав би.

— Жив-був козак,— почав січовик,— козак добрий, побожний, та тільки дурень. Він так зовні й байдуже, і з перших слів байдуже, а от зачерпни його глибше, дак така вже там дуровина, що інші розумні козаки п'яніли від неї, як від якого поганого зілля. От і надумав цей козак поставити собі хату. І каже він жінці:

— Ну, жінко, здивую я тебе: таку хату вистрою, якої ще не було на світі. І ставити її буду не так, як люди.

— А як же? — питає жінка.

Він моргнув отак оком: мовляв, не на такого наскочила, не проговорюсь! — засміявся й пішов у ліс руб...

— Гляньте,— раптом скрикнула тихенько Маруся,— гляньте! я

І вона вказала вперед, управо.

Але Книш, що сидів лицем туди, давно вже потроху жмурих свої соколині очі, неначе вдивляючись та розпізнаючи знайомі речі.

Січовик, коли скрикнула Маруся, не ворухнувся, а тільки спитав Книша:

— Що там?

— Вони,— відказав Книш.

На піскуватій косі, що неначе срібною стрічкою увіходила в темні, сяючі зорями води, стояли два чоловіки у свитах та високих шапках і, либонь, дожидалися човна, що плив до них.

Хоч до піскуватої коси було ще доброї чверть версти, та ті, що стояли на ній, так ясно й виразно вимальовувались у повітрі, що Маруся відразу впізнала знайомі постаті Семена Ворошила та Андрія Крука.

Що ближче допливав човен до піскуватої коси, то ясніш можна було доглянути, що козаки, які дожидали когось, невеселі.

Андрій Крук стояв, обпершися на свій кийок, та понуро дивився, не зводячи очей, на човен; Семен Ворошило міркував, видимо, про щось невеселе, і ліва рука його безнастанно робила такі рухи, якими звичайно люди виявляють свій гнів, оповідаючи про надії, приятелів або ворогів, які ошукали їх.

Коли човен черкнув носом об косу, обидва козаки зняли шапки й промовили:

— Здорові були!

— Здорові були! — відказали Книш та січовик.

Вони дивилися кілька хвилин один на одного.

Обличчя січовика й Книша були спокійні, очі їх уважно встромлені в обох козаків та й годі.

Обличчя козаків були помітно похмурі, а очі не те, щоб уникали зустрічі з прибулими приятелями, але якимось або розбігалися, або ховалися під насуплені брови.

— Човен сюди б, до цього берега,— понуро показав Семен Ворошило.

І, мовивши це, пильно взявся пособляти Книшеві витягти човна.

— Марусю,— сказав Андрій Крук, виймаючи з-за пазухи клуночок,— ось мати тобі прислала.

І він подав їй посилку.

— Спасибі! — відказала Маруся,— як вони там? Усі здорові?

— Усі здорові. І байдуже, все вийшло гаразд.

— А мені гостинця ніякого немає? — спитав січовик. — Коли принесли, то, будь ласка, давайте, а як ні, то так і кажіть.

— Були ми скрізь,— почав Андрій Крук,— та не так-то воно все діється, як...

— Ми, ходячи коло тих ледачих підпанків, пару чобіт стоптали,— підхопив Семен Ворошило. — Сказано: не так і самі пани, як ті підпанки!

Човен лежав уже на піску, і тепер усі четверо стояли один проти одного.

— Так діло не вигоріло? — спитав січовик.

— Воно не те, щоб зовсім не вигоріло, і не те, щоб вигоріло,— відказав Семен Ворошило.

— Та чи бачили ви Самуся?

— Ні, Самуся не бачили.

— Чому?

— Та ми дожидали його, а він не прийшов.

— Та ми й думали були піти, а потому розсудили, що його не застанем, бо він, казали, у Київ поїхав.

— Так рада була без нього?

— Без нього.

— Таку раду й радою сором назвати,— сказав Андрій Крук. — Прийшло сім баб та сказали сім рад, а інші сіли на колоди, поговорили про погоди, табаки понюхали, ради послушали та й додому пішли!

— На чому ж стали?

— А ні на чому не стали. Подумаємо, кажуть; ще, кажуть, треба подумати.

— А довго будуть думати?

— В ту суботу знову раду зберуть.

— Ну, так от що, панове козацтво: ви, не дожидаючи цієї суботньої ради, потрудіть свої шановні ноги, обійдіть кого треба й скажіть, що коли на призначений час не буде все справно, то діло пропаде. А коли тепер діло пропаде, то нехай уже на нас не

покладаються.

Ні Андрій Крук, ні Семен Ворошило нічого на це не відказали, може, тому, що саме в ту мить почали запалювати свої люльки.

Люльки одначе чомусь довше, як звичайно, запалювалися. Нарешті, як уже дим пішов клубом, Семен Ворошило промовив:

— Видно, може б і краще, якби подождати звісток від Бруя та від Попика... Може б, воно певніше... Вже більше ждали... Вже можна б заждати малий часок...

— Так, воно справді буває, що поспішиш, та людей тільки насмішиш,— зауважив Андрій Крук, застеливши себе цілою хмарою диму.

— Скорі діла під лавкою лежать,— додав Семен Ворошило.

— Воно, певно, всяко буває,— відказав січовик.

— Якби тоді не послушали вашого первохода та не поспішали, то от тепер, може б, і не пошилися в дурні,— сказав Андрій Крук.

— А за моїм дурним розумом, так ви тим-то й пошилися, як ви кажете, в нерозумні, що ви й тоді вибиралися, як паничі за море утят полювати.

Поки велась ця розмова, Книш, не упускаючи й слова з неї, іазбирав сухого очерету, розпалив огнище й миттю наготував усе, що треба, щоб зварити куліш.

Кілька хвилин тяглася мовчанка.

Потім січовик, як звичайно, спокійно спитав:

— Так на чому ж ви станете, панове козацтво? Віднесете мій уклін кому треба чи ні?

— Та чому ж, це можна,— відказав Андрій Крук.

— Це можна,— мовив і собі Семен Ворошило.

Тільки от що,— сказав Андрій Крук,— даремне ми отак поганяєте...

— Пане Андрію,— відказав січовик,— ми з вами, мабуть, не збалакаємося. У мене, як у тої завзятої жінки, що чоловік її топив, та не навчив, що все буде стрижене, а не голене. Вкиньте мене в дніпрянський вир, а я, йшовши до дна, ще покажу вам пальцями ножиці.

— Лихо та й годі,— промовив, ніби про себе, Семен Ворошило.

— А що, скоро кулешем почастуєш? — спитав січовик Книша.

— Закипає. Сідайте та беріть ложки.

Всі посідали кругом казанка.

— Що, Марусю, така журлива сидиш? — спитав січовик.

— Натомилась, мабуть,— сказав Андрій Крук.

— Ні,— відказала Маруся,— я не втопилася.

— Заскучала за своїми,— сказав Семен Ворошило.

— Ні,— відказала Маруся,— я не скучаю.

Очі її одначе, тривожні та сумні, були звернені до січовика.

— А от я її розвеселю, спробую,— сказав січовик.— Хочеш, Марусю, я тобі ще казку розкажу, га? Хочеш?

— Хочу,— відмовила Маруся.

— Ну, слухай. Я тобі розкажу, як рак по воду ходив!

Жив-був рак. Чудесний рак. І трапилося так, що вся вода геть висохла коло його хати і треба, хоч умирай, добути води. От рак сидить та й каже.

— Кого послати по воду? Кого послати по воду?

— Милості просимо, куліш готовий,— промовив Книш.

Усі взялися до вечері.

— Такий куліш, друже, що хоч би й турецькій цариці, так і вона б із пальчиками його з'їла,— сказав січовик, закладаючи вуса за вуха.

— Добрий куліш,— ствердив Андрій Крук.

— Коли догодив вам, панове, видно, доля ще служить,— сказав Книш.

— Ну, от довго так рак думав,— оповідав січовик,— кого б це по воду йому послати, і все нікого не вибере: той, думав він, дороги не знає, а оцей хоч і знає, та непевен; один нежонатий, так, чого доброго, застряне десь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходити; п'ятий малосилий, у десятого вітер у голові куди не кинь — то все клин.

— Піду сам! — поклав рак.

Узяв посудину та й пішов.

Ішов, ішов, ішов... Іде та все лютує:

— Чого це я так біжу? От збили мене з пантелику вражі приятелі! Не буде пуття!

— Якби до цього кулешу та ще перцю! — сказав Семен Ворошило.

— Добре було б перцю! — згодився Андрій Крук.

— І ходив рак сім літ по воду,— оповідав далі січовик,— на восьмий прийшов, почав перелазити через хатній поріг та й розлив.

— Е, бідолашний! — сказав Книш.

Розлив та й каже:

— Отак чорт скору роботу бере!

Маруся розсміялася, Книш теж, але Андрій Крук та Семен Ворошило сиділи так чинно, як сидять тільки засватані попівни.

— Еге, місяць уже куди забрався! — сказав Книш. — Пора!

Усі встали.

— Отаке, значить, останнє ваше слово? — спитав Андрій Крук січовика.

— Таке.

— Тим часом прощайте.

— Щасливо.

— А якщо там у нас постановлять, кому звістку дати?

— А от Книшеві.

— Добре. Щасливо.

— Спасибі:

Човен хутко відчалив, помчав темним Дніпром, і піскувата мілина з чорними посталями й огнищем, що вже погасло, скоро сховалася з очей.

Через три дні після розказаної попереду плавби Дніпром були неділя, і в городі. Гадячі гули старі дзвони, скликаючи городян на заутреню.

Ледве тільки почало світати, і город Гадяч з усіма своїми вузенькими вулицями, низенькими будинками та густими садками видавався, немов повитий легеньким туманом. Навіть постаті, що надходили з усіх боків до собору, і ті здавалися наче оповиті туманом.

Проте, неважаючи на цю досвітню імлу, все-таки легко було розпізнати й по ході і по всій постаті, що тут здебільшого люди військові.

Напередодні йшов дощ, тепер повітря було вогке, і скріпі. тиша найповніша.

Така тиша, що здаєка було чути кроки по мокрих вулицях та заулках; нога, що ступила необережно в калюжу, голосно хлюпала, і краплі, спадаючи з садової листви, капали так виразно, що їх можна було лічити.

У церковному притворі й на цвинтарі, що надзвичайно схожий був на садок, бо тут не тільки цвіла калина, черемха, бузина, шипшина, рожі, терен, білі, жовті й рожеві акації, але в достатку росло яблунь, груш, слив, черешень, а соковита, оксамитна м'яка трава рябіла від усяких садових квіток та зілля,— зібралося вже чимало православних і, дожидаючи утрєні, балакали поміж собою про різні житейські діла.

Знайомий читачам бандурист зі своєю поводитаркою теж був тут. Він сидів на долішньому ступені на сходах церковного ґанку й повчаючим, трохи протяглим голосом оповідав козакам та козачкам, що всілися коло нього вище та нижче на сходах та стояли перед ним півколом, як та які митарства повинна перейти душа для того, щоб потрасти в царство небесне.

Скінчивши оповідання про останнє митарство й важко зітхнувши, що й собі вчинили більшість слухачів, бандурист поринув на кілька хвилин у благочестиві роздуми і замислено поводив очима навкруги себе по речах, що починали потроху виступати з п'тьми.

Одностайну тишу перервали два прибулі молоді козаки, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким і гнучким станом, якісь особливо чепурні та жваві, як, звичайно, ті, що бувають на численних зборах, гучних бенкетах та всяких таких парадах.

— Здорові були! — сказали козаки і так хвацько скинули і знову накинули шапки, немов це тільки й чинили все своє життя.

— А що, пан гетьман буде? — спитало гуртом кілька голосів.

— Буде,— відказали козаки.

Ці слова, промовлені дзвінкими та гучними голосами, немов збудили бандуриста з його благочестивих думок да гадок, і він, наче з жалем покидаючи вишній світ, де витав думками, вважав обов'язком своїм спуститися й до інтересів інших, грішних.

— Поглянуть і мої очі на ясного пана гетьмана,— сказав він.

— І гетьманша буде? — спитала вертка, маленька, кругленька, схожа на вузлик молодиця.

— І гетьманша буде,— відказали козаки.

— А братчиха?

— Мабуть, і братчиха буде.

— А це хто така братчиха? — спитав бандурист.

— Гетьманського братчика жінка, — відказало кілька голосів, — Мехтодіївна.

— Мехтодіївна? — мовив і собі бандурист. — В наших краях нічого про неї й не чуто. Що ж вона в ласці, чи що, у пана гетьмана?

— Ще б не в ласці! — відказала схожа на вузлик молодиця. — Вона тільки бровою моргне; так усе по її робиться!

— Так у великій ласці? Буває, пошле господь бог таке щастя людям! — зауважив бандурист, — буває!

— Та що це ви толкуєте: "В ласці, в ласці!" — обізвався старий, сивоволосий дід, якому очі блищали з-під кошлатих брів, як ясно освітлені віконця з-під розкуйовдженої солом'яної стріхи. — Вона така, що нічиєї ласки не просить. Ви погляньте тільки на неї: пряма, як стріла; знати, зроду ні разу ні перед ким спини не згинала й голови не схиляла!

— Що ж, горда? — спитав бандурист. — Приступу до неї немає?

І тут-таки додав повчаючим голосом:

— Гордість — гріх. Чоловік гордий — як булька на поді: сьогодні надулася, а завтра луснула!

— Яке там, приступу немає! — відказала якась баба, висока, пряма, з блискучими, як два чорних діаманти, очима, — та вона немов палюча іскра: де не з'явиться, куди не впаде, так усе круг неї і спалахне!

— Підпалила й пана гетьмана? — спитав бандурист, поблажливо міняючи повчаючий, для звичайних хибких грішних людей трохи тяжкий тон, на жартівливий.

У неї й сирий дуб спалахне, — обізвався хтось, — що сидів теж на сходах церковного ганку, але доволі далеко, і не видно було його за рядами високих шапок. По голосу, проте, можна було напевне сказати, що озвалася людина молода, міцна та дужа, бо голос цей дуже добре міг би замінити старий соборний гадяцький дзвін, що лише шипів та свистів.

— Що ж, пан гетьман обдаровує її всякими дарами, атласами та оксамитами? — спитав бандурист. — Ходить убрана вона так, як та краля?

— Її раз козак зустрів, дак попросив коня напоїти! — підказала баба з очима, як діаманти.

— Вона прибирається, як проста молодиця, — підтвердив один із чепурних козаків, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким та гнучким станом, — їй, хоч і старайся, то ніяк не догодиш, бо вона все сама вміє і все сама робить. Вона ніяких подарунків не приймає.

— А чоловік її що за пан? — спитав бандурист.

— Байдуже, з виду пан як пан.

— І живуть між собою дружно?

— Дружно.

— Він хоч зовні й байдуже, а тонка штука,— сказав підстаркуватий козак, що стояв коло бандуриста, спершись на свого кийка; козак і сам був зовні, хоч і байдуже, а теж тонка штука.

— А що то у вас коло Гадяча за пани бородаті гуляють? — спитав бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох — такі вельможні та горді, сама пиха! Очі так наскоси та зашморгом, носи догори, губа спідня на сажень вперед...

— Це московські пани, гості пана гетьмана,— пояснив молодий гетьманський козак.

— Тепер уже пороз'їздилися,— зауважив його товариш,— а попереду їх іще більш у нас гостювало.

— Пороз'їздилися? Чого ж це так?

— Та хто його знає, якось воно тепер не те, що було раніш. Пан гетьман і частує їх, і ласкаві речі мовить, і все не те. Чутно, і останні поїдуть.

Наступила мовчанка й тяглася кілька хвилин.

Чути було ходу на вулицях і як падали дощові краплі з садової листви. Зоря розсвітала. Все ставало ясніше, виступало з темряви, прибирало свої правдиві обриси, немов хто помалу піднімав імлисте покривало.

Справа почулася повільна, мірна, певна хода: між деревами появилася висока, огрядна постать у темній рясі, простуючи до церковних дверей.

— Отець Михаїл! Отець Михаїл! — пронеслося між людом; хто сидів, підвівся із свого місця, хто стояв, обпершись на кийки, випростався.

Отець Михаїл був, коли можна так мовити, надзвичайно мальовничий. Поважна постава, строге обличчя, але з лагідним та ласкавим виразом, сива, хвиляста, подібна до водоспаду, борода, спокійні рухи, пронизуваті, ясні й zarazом зовсім лагідні, сяйні очі,— все це становило ідеальний тип пастиря, яких доводиться зустрічати частіш на малюнках, ніж у житті.

З того, як його всі обступили, можна було помітити, як сильно шанували його парафіяни.

Бандурист теж підійшов під благословення і підвів свого поводитаря.

— Благословіть, батюшко,— сказав він,— ми з далеких країв, прийшли помолитися в богоспасаєме місто Гадяч. Благословіть, батюшко, і поводитарку мою. Пильнуємо, батюшко, щоб жити по-християнському, одно одному помагати. Я не з одної печі хліба куштував, усього побачив на довгому віку, дак от, може, її наставити на путь житейський істинний, а в неї жвава молода сила, то вона мене, старого, де з гори зведе, де під гору піддержить... Треба помагати одно одному. В святому письмі сказано: "Носіть тягарі друг друга". Одною рукою вузлика не зав'яжеш...

Отець Михаїл, який спокійно та лагідно пильно слухав мову балакучого бандуриста, на останньому його виразі не те, щоб стрепенувся,— цього не можна було напевне сказати,— а якось особливо пильно зазирнув йому в очі.

— Еге,— мовив далі балакучий бандурист,— сказано: одна голівешка й у печі гасне, а купа й у полі куриться.

Світлі, ясні очі отця Михаїла все так само проникливо, пильно, лагідно, супокійно

дивилися на бандуриста.

— Добре річці з притоками, добре хорошому воєводі з...

— Розумні речі говориш,— перебив його спокійно отець Михаїл,— усе добре на землі держиться згодою православних, і кожен, скільки снаги його й уміння, повинен пособляти ближньому. Здалека бог приніс до нас?

— Та мало не всю Україну перейшов, поки сюди дістався.

— Трудно тепер по дорогах?

— Голому розбій не страшний, всюди проходили щасливо.

— А які жита?

Отець Михаїл спитав це тим самим рівним, спокійним голосом, але якось особливо повільно та виразно.

— Такі жита, що хоч зеленими жати, то можна,— відказав мандрівний бандурист своїм звичайним, безжурно-повчаючим тоном, що стався, либонь, у нього звичкою, але теж якось особливо виразно та повагом.

— Пан гетьмані Пан гетьман! — скрикнули чепурні козаки.

Усі звернули очі у той бік, звідки чути було, як торохтять колеса та тупотять баскі коні.

Отець Михаїл увійшов до церкви.

Пан гетьман та пані гетьманша мали вигляд звичайний, як і годиться: атласи, оксамити, золоті обручки та вишивки, дороге каміння та яскраві кольори, як слід ішли у парі з опасистим виглядом, пихою, розложистою ходою та випещеним блідим обличчям.

Вони велично, як два важкі човни, проплили насередину церкви, ласкаво киваючи головами у відповідь на поштиві низькі поклони простого люду.

Невважаючи на цю величність, дехто, мабуть, із тих, що ближче та краще знали пана гетьмана, догляділи в ньому цим разом щось надзвичайне.

— Пан гетьман сьогодні сумовитий! — мовив один.

— Пан гетьман сьогодні невеселий! — сказав другий.

— Що це пан гетьман починає замислюватись? — запитав третій.

— Я його зустріла в четвер, їхала з хутора,— встряла малюсінька молодиця, похожа на вузлик,— то він такий їхав, як хмара! Поводи попустив, голову схилив, а брови мало не перехрестилися. І такий він був...

Але дальший опис перервала поява нових двох осіб.

— Братчиха! Братчиха! — прошуміло кругом.

Бандурист звернув очі на братчиху.

Порівняння з "палючою іскрою" було не лихе, а гадка, що ця пряма, як стріла, спина зроду ні перед ким не вгиналася, що ця смілива голова ніколи ні перед ким не схилялась, була, безперечно, дуже можлива.

Коли братчиха ступила на сходи церковного ґанку, поводитарка мандрівного бандуриста спинила її тихенько за широкий рукав сорочки.

— Пані,— мовила поводитарка,— хустку згубили.

І подала їй червону хустку.

Висока ставна постать придержала ходу, обернулась, глянула на червону хустку, на дівчину, що держала її, узяла хустку й сказала:

— Спасибі, дівчино.

Знати було, що нерви в неї були міцні, що вона не здригнеться від якої-будь несподіванки, не крикне від жодного переляку або здивування, що темні, великі, глибокі, як море, очі просто глянуть на все й так само мало померкнуть або зажмуряться, як ясні зорі, що освічують із високості грішну землю.

— Як тебе звуть, моя ясочко? — спитала вона. — Ти, здається, нетутешня?

— Ні, я здалека.

— Здалека? Тим-то така зморена? Звідкіля ж ти?

— Де там їй пригадати всі села та хутори, які ми переходили, ласкава пані,— встряв бандурист. — Повидали ми всього: і доброго і лихого, і правди і кривди, тинялися по берегах і по болотах, ну, та, дякувати богові милосердному, видобулись-таки на добрий шлях. Криво запрягли, та прямо поїхали.

— Ну, і хвалити бога,— відказала братчиха. — Ви приходьте на гетьманський двір,— додала вона,— пан гетьман та пані гетьманша люблять слухати божественні псалми.

Сказавши це, вона зникла у дверях храму.

Коли вона зникла, тоді вже примітно стало й пана братчика, що стояв тут та уважно прислухався, що про нього старий козак говорив, що він із виду байдуже, та тонка штука.

— Приходьте на гетьманський двір,— мовив і собі пан братчик.

Бандурист уклонився низенько й відповів:

— Спасибі ласкавому пану за ласку. Після відправи зараз прийдемо.

Зсередини собору вже доносився спокійний, дужий голос отця Михаїла, запахло ладаном, гримнув хор голосистих півчих.

Заутрення почалася, і всі разом сунули у старий соборний будинок, черкаючи ліктями та плечима численних чортів, що підкладали вугілля під грішників та грішниць, які пручалися, роззявивши роти й вирячивши очі, у вогні й, таким чином, наочно малювали страшну майбутність тих слабких смертних, що не мають снаги стати навпроти світовій спокусі.

XX

День був душний та жаркий, неважаючи на те, що краплі вчорашнього рясного дощу іскрилися на траві, і якась молода чорнобрива козачка, розмовляючи з чорнобривим та молодим, як сама, козаком, що звіряв їй, знати, якісь дуже для нього цікаві та важні речі, нараз обсипала свого розмовника дощем теплих, чистих, блискучих крапель, непомітно струснувши густолисту, розквітлу гілку старої, з широким наметом калини, під якою вони стояли.

Сполоханий козак підскочив із надзвичайною для нього прудкістю, як на його поважний та рішучий вигляд, який мало перед тим його обличчя, а лукава красуня голосно зареготалася, обтираючи вишиваним рукавом білої як сніг, сорочки свіжу

щоку, на яку теж попали бризки.

Гадяцькі вулиці здалека були схожі на чорні оксамитові стрічки, перехвачені подекуди блискучими обручками та оторочені яскраво-зеленою торочкою, зблизька — на розведений дощем чорнозем, облямований густим муроюгом та вимережаний доволі глибокими калюжами.

Безнастанно чути було грюкання дверей, що відчинялися та зачинялися, і в повітрі далеко разносилися на всякі голоси привітання, якими зустрічали хлібосольні господарі своїх святочних гостей.

Не тільки сліпило сонце своїм золотим сяйвом, але сліпило й небо своєю ясною блакиттю, через що чорні хмари, що насовувалися з заходу, здавалися ще чорніші ; береги їх вирізувалися ще гостріше.

— Вночі буде велика буря,— промовив пан гетьман.

І промовив це він із таким неспокоєм, zarazом таке важке зітхання вихопилося йому з грудей, що московський боярин із русявою бородою, що сидів напроти нього на рундуку, за столом, спитав:

— Пан гетьман, знати, боїться бурі?

— Сила божа, а тому кожен християнин мусить трепетати,— відказав пан гетьман замислений.

— Господь милосердний, помилує! — мовив московський боярин із русявою бородою. — А хмари насовуються великі.

— Еге, великі,— підтвердив пан гетьман, поглянувши неуважно на темну смугу хмар, що хутко насовувалися на ясну блакить неба.

Пан гетьман кожне слово вимовляв якось мляво, знехотя, часто проводив пальцями по чолю, неначе почував там нестерпний біль, померхлі очі його зверталися кудись у далечінь, на всьому його повному, гладкому обличчі та й не тільки на обличчі, навіть на всій його важкій, товстій постаті ходив відбиток якоїсь внутрішньої тривоги та втоми, що була, можливо, наслідком згаданої тривоги, нестерпучої для розпеченого пана.

І що пан гетьман був млявий, неуважний та стурбований, то його розмовник і гість, московський боярин із русявою бородою, був жвавий, в'юнкий та безжурний.

Важка, незграбна постать пана гетьмана здавалася ще важчою та незграбнішою, коли порівняти її до його огрядної, але верткої та гнучкої постаті; напівзаплющені очі пана гетьмана ще більш тьмяні та мертві, коли поставити поруч із його очима, що розбігалися на всі боки,— допитливими, блискучими очима.

Коли він знову повторив, кинувши недбало свій блискучий погляд на хмари, що насовувалися, і гладячи білою рукою свою русяву бороду: "Якось господь помилує!" — він немов виявляв цією фразою всю свою вдачу.

Можна було запевне сказати, що в ньому не забракне й бистрого, меткого розуму і прозорливості на десятьох, але що над усім цим панує безпечне "якось", що заправляє всім іншим.

Можна було битися об заклад, що перед тим, як перебратися, приміром, через провалля по тоненькій, хисткій жердці, він дуже добре тямитиме та зважить усі

наслідки такої переправи, але, струснувши кучерями, скаже: "Якось переберусь!" і піде.

І не тільки в тому разі, коли щасливо перебереться, але навіть і тоді, коли потрощить кості, а голова зостанеться ціла, він знову з першою okazією так само струсне кучерями, так само скаже: "Якось переберусь" і так само безпечно піде.

— Усі ми люди грішні,— одказав пан гетьман,— і ніхто з нас не може сказати: сьогодні я не одержу за гріхи свої належної відплати!

Пан гетьман сказав це повчаючим голосом, яким, звичайно, мовляться такі речі, але в докторальності його знати було скоріш подражнену полохливість вельможі, ніж скруху християнина.

— Господь довго гріхи терпить,— відказав московський боярин, либонь, уважаючи своїм обов'язком при цих словах підвести свої блискучі жваві очі, що розбігалися па всі боки, до неба, але на півдорозі до блискучого ефіру

пустив він їх на стежку, що виляса по широкому дворі, якою покволом наближався старий бандурист із засмаленою дівчиною у вінку із свіжих квіток.

Очі пана гетьмана, що скоса втоплені були в бесідника, ту ж мить звернулися слідом за його поглядом на стежку, і дивно вплинула на нього поява старого бандуриста: мляве байдуже обличчя відразу спалахнуло, потім поблідло, й губи трохи затремтіли; він хутко провів рукою по чолі, заморгав і тривожно, допитливо глянув на московського боярина, немов жадаючи вчитати на його обличчі, чи не закралося йому в душу яке підозріння.

Але обличчя московського боярина, на якому, до речі мовити, читати можна було тільки з його боярського дозволу, нічого не виявляло, крім тієї порожньої нудної цікавості, яка посідає людей, що довго пробувають у глуші та на самоті або посеред людей, що давно-давно їм вздовж, упоперек і наскрізь знані, що не мають для них ні найменшого інтересу.

Не знайшовши на обличчі московського боярина нічого для себе знаменного, пан гетьман спустив вії на свої руки, складені тим маніром, як їх, звичайно, складають духовні або дуже богомільні особи, що здавна звикли не тільки до молитви, але й до сценічної, коли можна так мовити, її прояви; в цьому стані обняли його, здавалося, тяжкі думки та гадки, чи, краще, побожні міркування, що заносять зі світу грішної дійсності в світ вишній, який побожна уява заселяє двокрилими ангелами та херувимами, шестикрилими серафимами, чудесним блиском, чудовим сяйвом та райською музикою.

І так глибоко замислився пан гетьман, так увесь занісся в інший, кращий світ, що московський боярин мусив двічі повторити:

— Пане гетьмане, старці прийшли! Пане гетьмане, прийшли старці!

Пан гетьман, нарешті, очуняв, обернув очі до прибулих старців, ласкаво нахилив свою вельможну голову у відповідь на їх низькі, мало не до самої землі, поклони, покликав козака, що стояв за дверима, дожидаючи гетьманських наказів, і протяглим добродушним голосом звелів почастувати прибулих.

— Чи дозволить ясновельможний пан гетьман заграти та заспівати старому бандуристові? — поштиво спитав старий бандурист, за кожним словом або низенько кланяючись, або скидаючи таким покірним поглядом, що вартий усякого низького поклону.

Пан гетьман ласкаво дозволив і запросив утомленого бандуриста до їжі.

Пан гетьман був навіть такий уважливий, що вказав білою вельможною рукою місце, де сісти, додавши:

— Тут не пече сонце.

Бандурист, виявивши з належною шанобою свою покірну вдячність за милостиву ласку ясновельможного пана гетьмана, сів на вказаному місці, на сходах, у кутку рундука, й опинився геть у затінку; московському бояринові, який досить уважно розглядав ветхого старця, було видно тільки частину його сивої бороди, могуче плече, укрите старою та грубою, але білою, як свіжий сніг, полотняною сорочкою, та передок величезного чобота, що виразно свідчив про ненастанні подорожі і курними, і болотяними шляхами; уся постать та обличчя його тільки миготіли курними плямами крізь зелену густу сітку дрібнолистої старої груші, яка так низько розкинулася над усім рундуком, що віти її черкалися об поміст своєю блискучою зеленню.

— Надінь шапку, старче, — сказав ласкавий пан гетьман.

Московський боярин, що немов машинально підвів був грушеву гілку, пустив її знову, теж ніби машинально, і звернув очі на дівчину, супутницю старого бандуриста.

Московському бояринові було вигідно її розглядати: вона умостилася якраз напроти, та ще до того сонячний промінь падав на неї зверху.

Бандура заграла й почувся спів.

Ой раю пресвітлий, ой раю прекрасний! —
співав побожний старець.

З першими звуками з'явилися вельможна пані гетьманша та пані братчиха, які тихенько примостилися оддалік й теж стали слухати величні співи псалмів.

Обидві жінки сиділи склавши руки в однаковій покірній позі зі спущеними додолу очима, являючи із себе тип шляхетних невільниць, але, мабуть, ніколи дві особи одного полу та сливе однолітки не були так несхожі одна на одну.

Вродливе панське обличчя вельможної пані гетьманші відзначало на собі яскраву печать довгої скуки та суму, що часто розвиваються від розкішного порожнього життя, і до того щось ніби непевність, що буває у дітей тоді, коли талановитий учитель уміло пояснить їм незрозумілу лекцію, яка до того здавалася нестерпуча, але яка одразу стала цікава, — стан того дитячого, недосвідченого, незвиклого роздуму, що ще не сягає далі тривожного: "Як же це?", "Та невже?" "Так ось як!", та турботу мирної домосідки, що несподівано пустилася в незнану, небезпечну путь.

Обличчя братчихи визначалося спокоєм, але цей спокій можна було прирівняти до спокою жаркого літнього дня, що тоді був: усе цвіте, пахне, дише тисячами живчиків, нема бурхання вітру, не чути гуркоту грому, не блискає блискавка, але ви знаєте, що одразу може все навкруги потьмаритися; може розгулятися така хуртовина та буря,

яка багато дечого знищить із околиць квітучої краси.

Ой раю пресвітлий, ой раю прекрасний! —

співав старий бандурист.

— Дівчино, як тебе звать? — спитав московський боярин маленьку супутницю сивоволосого бандуриста.

У московського боярина голос був взагалі м'який, але тепер, коли він іще понизив його, мабуть, щоб не заважати іншим втішатися співами псалмів, він став зовсім оксамитний; обличчя в московського боярина було взагалі привітне, але тепер, мабуть, щоб заохотити маленьку старчиху, яку він вшанував своїм боярським милостивим словом, воно обернулося ціле в ласкаву добродушність і немов говорило: "Коли ти розумниця дівчина, то вже в мене за медяниками діло не стане".

Незважаючи на це, ясні очі дівчини звернулися на московського боярина недовірливо; вона нічого не відказала на його ласкаве питання і, либонь, анітрохи не поласилася на щедрі обіцянки, що давало їй його виразне обличчя.

Московський боярин поблажливо повторив своє милостиве питання:

— Як тебе звать, дівчино?

Дівчина опустила очі й відповіла:

— Марусею.

— Марусею? — промовив московський боярин, немов жадаючи цим висловити: "Ну, коли Марусею, то й дуже добре; тобі журитися нема чого".

— Притомилася, Марусю, еге? — тягнув він знову.

Маруся знову не відповіла, й він знову мусив повторити своє питання, що одначе його анітрохи, мабуть, не гнівило, бо, здобувши, нарешті, відповідь: "Притомилась", він так само приязно спитав:

— Путь далека, га? Ви звідкіля йдете?

І знову дика мужичка не відказала одразу, і знову так само незмінно милостиво та приязно він повторив :

— Далека путь? Ви звідкіля, га?

— Не знаю.

В ту мить голос бандуриста змовк; чулася тільки одна приємна, дзвінка пригравка на бандурі.

Пан гетьман, що досі весь був oddаний слуханню божественного псалму, немов прокинувся, відвів голову й очі його зустрілися з очима значного гостя.

— Душеспасительно послухати! — промовив пан гетьман, ніби про себе.

— Душеспасительно,— ствердив значний гість.

Потім, встаючи з місця і звертаючись до бандуриста, він спитав:

— А чи не знаєш ти, любий чоловіче, як співається вірша про розбійника придорожного?

— Ні, вельможний пане, не знаю такого,— відказав бандурист. — От про поповича знаю, і про невільника знаю, і про вдову...

— Ти навчись про розбійника: хороша вірша! — перебив московський боярин. —

Славні гуслі які в тебе! А дай-но, я ближче розгляну!

— Гаразд, вельможний пане, дивіться,— відказав добродушний бандурист, подаючи бандуру бояринові.

Обертаючи в руках немудрий струмент, боярин сів коло старого бандуриста, одним ступенем вище, і знову сказав:

— Славні гуслі! Славні гуслі!

Вихваляючи бандуру, він дивився одначе не на неї, а просто в лице її хазяїна.

Але хазяїн, хоч людина, знати по всьому, надзвичайно сумирна, нітрохи не змішався від пильного боярського погляду.

З належною шанобою, але зовсім вільно пояснив він цікавому бояринові устрій свого струмента, не тільки не виявляв охоти залишити з великим гостем розмови, від якої часто мішається проста людина, але навіть захоплювався, заводив у свою річ зовсім сторонні випадки як із свого мандрівницького життя, так і з життя своїх товаришів бандуристів.

— Ви не знаєте Семена Бруя? — добродушно питав він. — Невже не знаєте? Отакий височенний, чорнобривий дід, довгий отакий носюра і сліпий на ліве око? Так-таки ви його ніде й не зустрічали? Дивно мені. Його, куди б не пішов, скрізь стрінеш. Так не знаєте його? І не чували про нього? Я його здибав на тім тижні у Бобриках. "Е! — кажу,— біса тишиш, Семене?" А він, бачите, грає молодицям "Добру жінку". Він, добродію, завзятий чолов'яга: на трьох був жонатий... Так от у нього бандура чудова! З такого дерева, добродію, ця бандура зроблена, що грає, що хоче. Сам, добродію, на свої оці вуха чув (тут бандурист доторкнувся до своїх вух), як Семен каже: "Заспіваю вам про Ярему" — тиць! — бандура грає про Голоту! Чарівна бандура! Її, кажуть, характерник і робив. І вже в кого совість нечиста, той краще й не підходить слухати — ославить на всю громаду! Так і почне вигравати: "Ти злодій, ти чужих жінок зводиш, ти постів не додержуєш!" — одно слово: що кому слід, тим і почастує.

— І тобі вигравала ця бандура, люб'язний чоловіче? — спитав боярин, що слухав бандуриста з ласкавою увагою.

— І мені вигравала, добродію.

— Що ж такеє тобі вона вигравала? Мабуть: "Чоловік божий, правдолюбець перехожий!" Е?

— Ні, добродію,— зітхаючи, з сердечною скрухою відказав бандурист,— ні! Я чоловік грішний. То було у п'ятницю; прийшов я здалека, натомився, голодний такий, що мене зігнуло у три погибелі, і попутав мене лихий... Попутав, добродію, попутав! Заходжу до шинку, випив чарку, озирнувся — ковбаса лежить. І така ковбаса, добродію, що й не сказати! І дивиться та ковбаса просто на мене — їй-богу, добродію, так от і дивиться, так і дивиться... І, чую, шепоче мені: "З'їж, з'їж, ізроду такої не куштував". Я туди, сюди — ні! Чую, вже по губах мене мастить, так тихесенько, так, що живіт замирає... І з'їв я, добродію. Сам не знаю, як з'їв, а з'їв... І що ж думали б ви? Тільки що я підійшов, Семенова бандура ну витинати: "Ковбасу їв, ковбасу їв, ковбасу, ковбасу, ковбасу"... Так я й згорів од сорому... Так і згорів...

— А як ти міркуєш, люб'язний чоловіче, коли в кого нема чарівної бандури, так той вже й не довідається, що ти їв ковбасу, га? — ласкаво, жартуючи, спитав боярин.

— У святому письмі сказано: "Нема такого тайного діла, щоб воно, раніш чи пізніш, не виявилось", — відказав бандурист, — а все-таки, ми, грішні (я не про вас це, добродію, говорю), доволі коїмо всяких потайних фіглів! Інший такий штукар увесь вік свій такі хороми виводить, що нечистий з радощів тільки за живіт береться, а все шито та крито. Але, — додав бандурист повчаючим голосом, — коли не на цьому, то на тому світі за всякий лихий вчинок віддасться належна відплата!

— Платять іншому й на цьому світі, — завважив боярин не так повчаючим, як значущим тоном.

— Платять, добродію, платять, — відмовив бандурист незначущим і трохи, але просто тим задоволеним, урочистим тоном, яким побожні люди пророкують кару поганим та грішникам.

— Платять, платять, — повторив боярин.

Боярина, ніби з гульні та нудьги, либонь, дуже зацікавив мандрівний бандурист; розмова з ним забавляла вередливого на свою ласку та гордування вельможу.

Пан гетьман, сидючи, як перше, склавши руки, не уявляв уже одначе людини, що витає у світі вишньому, зовсім навпаки: його, здавалося, опанувала страшенна тривога і, вряди-годи користуючись із того, що значний гість обернувся до нього спиною, він кидав, немов шукаючи рятунку, перелякані погляди на пана братчика, що тихо вийшов теж на рундук та спокійно, либонь, слухав розмови боярина з бандуристом і своїм спокоєм ніби промовляв панові гетьманові:

— Поки що байдуже, поки що годі лякатися. Побачимо, що далі буде.

Але ще частіш пан гетьман звертав благальні очі на пані братчиху й, одержавши на свої десять розгублених поглядів один, що одразу заспокоював його, тихенько зітхав, тер лоба рукою та намагався виглядати, як подобає мужеві високого стану.

Пані гетьманша, що, видимо, не розуміла, але інстинктивно почувала, що всіх потайки займає щось важне, що десь таїться поблизу небезпечність, якийсь час пильнувала за всіма, але потім, ніби признавшись собі, що це пильнування марне, знову віддалася покірним думкам та гадкам, можна було думати, що вона задрімала.

Не знати, чи довго ще протяглась би розмова боярина з мандрівним бандуристом, коли б пані братчиха не встала з свого місця і, проходячи в садок, не потурбувала боярина, що якраз усівся на дорозі.

— Дозвольте пройти, — мовила пані братчиха, поштиво низенько вклоняючись.

Боярин поспішно, миттю уступився, гарне обличчя його дуже помітно спалахнуло, і він, немов захоплений зненацька чимось несподіваним, довго дивився услід ставній постаті, що спокійно зникала в густій зелені розквітлого саду.

Потім він знову звернувся до бандуриста, але тільки поглянув на нього й уже не вимовив і слова.

Меткого, бистрого, безжурного боярина одразу обняла притьмом якась турбота, але годі було сказати, щоб турбота тільки тяжка, бо обличчя його не раз спалахувало

та радісно чогось оживало.

— А що, давно ти був у Чигирині? — спитав він бандуриста, звернувши на його обличчя той невиразний погляд, яким дивляться люди, що цілком заклопотані своїми справами й тільки машинально вимовляють які-небудь нецікаві вже для них слова.

— Е, в Чигирин тепер трудно пробратися, добродію,— відмовив бандурист: — усюди військо, ляхи, татарва... По всіх шляхах так і дзижчать кулі... Кому світ не милий, той хай тільки туди сунеться — його справі кінець. Я, признаюся, зазнав тяж страху чимало. Наслухавшись усяких таких оповідань про різню тамечки від одного земляка, Івана Дудника, йду та міркую: "А що, коли на мене наскочить якийсь нехрист!" Коли це, чую, земля гуде. Зирк — просто на мене жене щось чорне. А я йшов степовим шляхом, кругом тільки степ без краю. Бачу я, жене щось чорне, а за ним друге, за ним третє, п'яте, десяте — мені привиділася ціла орда. Ну, гадаю, прийшов мені кінець! А все-таки присяду в траві — може, промчить мимо їх дідько. І лігма отак на землі простягся та лежу — не дихаю, а сам думаю: "Ану, як розтопчуть!" І от чую, хропе щось коло самого мого правого вуха і траву смиче, та все ближче, та ближче, ближче. Я так і завмер... Тільки я вимовив: "Господи! одпусти мої согрішення!", а мене як ірвоне щось за чуба! Я заревів на весь степ... Що ж ви думаєте, добродію! Це якась клята телиця мені такого страху завдала й мало чуба не одгризла. З погорілих хуторів усю худобу загнали в степ, і худоба ця тут здичавіла. Телиці зачали гуляти, попобігали собі та й почали пастися, а одна от мало не попаслася моїм чубом... Зазнав страху я тоді! От уже правду кажуть, що у страху очі з яблука! Та як його не злякаєшся, коли страшно?

І не хочеш, а злякаєшся. І найсміливіші — сміливі тільки до якогось часу. От у мене був земляк — він уже тепер помер, царство йому небесне, місце спокійне, нехай його душечка там розкошує серед райських квіток та солодких медів! — і земляк цей нічого на світі не боявся. Тільки одного разу...

Тут боярин, що слухав усю попередню мову неуважно, перебив старого бандуриста.

— Дівчина твоя втомилася,— промовив він.

— Втомилася, добродію,— відповів бандурист.

— На тобі шажка, купи собі медяника,— мовив боярин до дівчини.

Він подав їй кілька мідяків.

— Чого ж ти не береш? Ти жива чи кам'яна, га?

Дівчина сиділа весь час так тихо та непорушно, що

її справді можна було вважати за кам'яну, якби не її ясні очі та не живий рум'янець, що ярко спалахнув на засмалених щічках.

— Дякуй, Марусю, дякуй панові,— сказав бандурист. — Вона в мене, дурненька, несмілива, добродію, ви їй вибачте...— Дякуй, Марусю, панові, дякуй!

Маруся встала і вклонилася.

Але милостивий вельможа, що нагородив її щедрою милостинею, вже не бачив цього вдячного поклону.

Неначе охоплений якоюсь неборимою силою, він рушив до дверей у середній світлиці.

На порозі він одначе спинився, оглянувся на пана гетьмана, ясно угледів на його обличчі той вираз, що буває у людини, яка, нарешті, звільнилася від петлі, що її душила, добре зрозумів цей вираз, ухопився рукою за одвірок, немов жадаючи вдержатися цим штучним чином на своєму місці, і на губах його з'явилася усмішка, що виразно промовляла: — Ех, ви! Чи вам обморочити мене?

Але в ту хвилю з глибу саду донісся спів. М'який, низький голос співав української пісні:

Тиха вода береги поміає,
Великий пан до мене прибуває.
А у мене думу,
Як на морі шуму...

З першими звуками цього голосу боярські пальці, які зразу так міцно були вчепилися за одвірок, що побілили, разом ослабли, розтулилися, на боярському обличчі промайнуло: "Загибай усе на світі, а я уп'юсь цим хмелем!" І, трусонувши своїми пишними кучерями, боярин зник.

XXI

— Що, чи далеко ще йти? — спитала Маруся.

— Втомилася, ясочко? — спитав січовик.

— Ні, не втомилася. Я тільки хочу знати, чи далеко ще йти.

— Недалечко. Он, бачиш, попереду, вправо, ліс? В тому лісі ми й спочинемо. Ти, може, втомилася, га?

— Ні, ні далебі, ні!

Але він усе ж таки нахилився і заглянув ніжно та турботливо в засмалене личко.

— Не втомилася? — повторив. — А хто лукавить, знаєш, що тому буде на тім світі? Чи не доведеться тобі гарячу сковороду лизати, га ?

— Не доведеться,— відказала Маруся, і білі її зуби блиснули з-за свіжих уст.

Подумавши хвилину, вона обернула свої темні, блискучі очі на супутника й додала:

— Та я краще лизатиму, аніж задержатися!

— Я гадаю краще отак зробити! — відповів він і, нахилившись, узяв маленьку софістку на руки й поніс її, як легеньке пірце.

— Ні, ні...— скрикнула вона. — Я сама піду, я сама...

Але дужі руки міцно її придержали, і тихо вимовлені слова: "Сиди тихо, моя ясочко!" звели нанівець усякий опір. Вона обняла смугляву, як темна, полірована бронза, та, здавалося, немов бронза, міцну, шию і припала головою до його багатирського плеча.

Почало смеркати, і не було вже полуденної палючої спеки; дорога, чи, краще мовити, стежка, виляла то через поля, по узеньких межах, між високим, густим, як очерет, житом, то по невеличких гайках, де було повно квіток, гнізд, пахощів, різноголосих і різноперих птахів, веселкових метеликів, диких бджіл, смарагдових коників, золотих стьожок сонячного проміння та холодку. Вряди-годи де-небудь оддала майоріла дзвіниця сільської церкви, блищало озерце, річка або ставок, розкинулася, як

темний оксамит, широка лука, виднілося сільце з блискучими білими хатами, яке рябіло в очах розквітлими городами, зеленіло садками, або білівся з-за дерев самотній хутір.

— Бачиш, скільки волошок та куколю в житі? — мовив січовик.

І невимовно м'який був вираз його загартованого й негодами і суворим життям обличчя, коли він спинився та показав дівчинці, що знайшла захист на його дужих руках, оксамитні чашечки синіх васильків та малинового куколю, що миготів між густим, освітленим сонцем, колосом жита.

— Знаєш що, Марусю? Тут варто присісти та вінка сплести,— говорив він далі. — Славний вінок буде! Такий славний, що й не сказати!

Кажучи це, він обережно спустив дівчинку на землю, тихенько посадив її на темному моріжку на межі і, простягти свою довгу, дужу руку в жито, почав зривати васильки та кукіль, озирнувшись на неї з усмішкою і промовивши:

— Ти сиди тихо, Марусю!

Маруся сиділа тихо та слідкувала за кожним його рухом, а він уряди-годи обертався до неї і, показуючи квітку, вирвану з коренем незвичкою до такої делікатної роботи рукою, сміявся й весело ганив свою незграбність.

— От воно! — казав він,— пошли дурня богу молитися, то він і лоба розіб'є! Ото моторний козак! Другого такого зграбного й пошукати! Пошли ведмедя перепелиць ловити, то й ведмедеві, чого доброго, до моєї спритності далеко...

— Годі, годі,— сказала Маруся, збираючи квітки, якими він обсипав її з усіх боків.

— А може, ще? — відказав січовик. — Ось славна квіточка — пишна така, що диво!

Він подав їй василька, що був справді надзвичайно великий та свіжий, а потім сів поруч із нею й дуже уважно та цікаво стежив то за роботою засмалених рученят, які швидко та вміло сплітали квітки у вінок, то за одмінами на личку, нахиленому над цією роботою.

— Про що замислилася, Марусю? — спитав він. — Що згадала?

Чи він умів так добре вичитувати з обличчя, чи добре вивчив це обличчя, тільки не помилився.

— Я згадала, як ми плели вінки вдома,— відповіла Маруся.

— Сумуєш за своїми?

— Ні, байдуже...

Але плетіння вінка одразу спинилося, бо великі, темні очі застелилися сльозами.

— Дуже сумуєш, моє серце?

Сльози рясні, краплясті враз покотилися по щічках, ручки впустили квітки й хутко затулили личко, з грудей вихопилося тихе ридання.

Але вона скоро перемогла це хвилювання, що захопило її несподівано, і, утираючи руками сльози, звернула вогкі очі на супутника й повторила ще тремтячим голосом, але вже з усмішкою:

— Ні, байдуже...

Почувши одначе, що сльози знову підступають, вона все-таки, усміхаючись, додала:

— А дуже гаряча сковорода, що дають лизати на тім світі?

Не здобувши відповіді та бачачи, що обличчя його охмарилося, вона тихенько доторкнулася до його плеча.

Він мовив тоді:

— Тяжко тобі, Марусю?

— Адже ж і тобі тяжко,— відказала вона,— і всім?

— Правда всім.

— Ходім.

— Ходім.

Вони взялися за руки й пішли далі.

Скоро збоку показалося село, куди провадив вузенький накочений шлях, перехресуючи межу, якою йшли наші подорожні.

— Бачиш, Марусю, село?

— Бачу,— відказала Маруся.

— Велике село?

— Велике.

— Ну, то чим більше село, тим більше у ньому жінок, матерів, сестер та молодих, що плачуть, бо цим шляхом багато пішло чоловіків, братів, женихів та батьків у січу й ніхто не відає, хто з них вернеться. Врем'я люте, Марусю, розумієш?

— Розумію,— відказала Маруся.

Чималу годину вони йшли мовчки.

Синій ліс, на який показав січовик, що там вони будуть спочивати, коли почали до нього наближатися, ставав усе зеленіший, потім вирисувалося темне листя дубів та кучерява зелень беріз на узліссі.

— От ми й примандрували,— сказав січовик, розгортаючи гілля і проникаючи в хащу. — Гарний тут холодок! — вів він далі. — Зараз знайдемо затишний куточок та відпочинемо.

Проте довелося шукати такого куточка довше, як думалося; гущавина була така, що не можна було ступити кроку вільно; крім гілля на деревах, що хльоскало по лиці, крім кущів шипшини, що чіплялася за волосся та одєжу та дряпала гострими колючками, крім поваленого дерева, що перегороджувало путь, перед ними ще стелилися березки знизу й сіті хмелю зверху.

Але січовик, мабуть, знав, куди йде, бо не раз спинявся, позирав на всі боки, розважав і знову далі одхиляв віти та рвав плетениці виткої зелені.

Нарешті, вони вибралися на таке місце, де можна було вільно стати та сісти.

— Відпочинь, Марусю,— сказав січовик. — Таких оксамитів і в самого вельможного пана гетьмана немає, які зростають перед оцим дубом! От іди-но сюди... Та й сам дуб, нівроку йому, деревце.

"Нівроку йому деревце" далеко розкидало пишні віти й утворило щось неначе зелений храм, де було тихо, темно й не жарко. Проміння сонця сюди не доходило, і тільки видно було, як воно пронизувало листя сусідніх дерев або падало світлими

плямами та смугами на їхні коріння та стовбури.

Недалеко від дуба стирчав високий старезний пеньок, геть почорнілий, без жодної ознаки життя, а проте на одному зогнилому його боці зеленіло щось.

Марусині очі дуже хутко запримітили надзвичайне явище, але Маруся, видно, зробила значні успіхи в стриманості після того, як ми бачили її в погорілому селі, коло криниці, де її здивував вид свіжої зелені, що плавала в засміченій криниці, бо тепер вона мало того, що не скрикнула, але навіть слова не промовила, навіть недовго дивилася на річ, що звернула її увагу.

Все це не втаїлося від уважного січовика.

Узявши зверху сухого пенька ще незів'ялу гілку калини, він кинув її Марусі на коліна і сказав з усмішкою:

— З тобою, Марусю любя, можемо діло робити. Е! Якби-то всі такі були, як ти!

В цю саму мить звідкілясь із глибини лісової донеслося щось похоже на крик пугача.

— Рано пугач запугував, то й голосу не виведе,— зауважив січовик. — Добрі пугачі ось як пугають.

Він поклав два пальці на губи і з його уст викотилося таке "пугу", якого не посоромився б найголосніший із правдивих пугачів.

І це "пугу" мало силу: з трьох боків обізвалися молоді пугаченята.

— Посидь тут, Марусю,— сказав січовик,— я скоро повернуся.

— Добре,— відказала Маруся.

Січовик відхилив віти й кинувся в гущавину, але нараз спинився, обернувся до Марусі і промовив:

— Не скучай, Марусю.

— Не буду,— відказала Маруся.

Вони перекинулися усмішками, що варті були всяких слів та ласки, і січовик зник.

XXII

Маруся прислухалася до тихого хрускання сучків та шелестіння гілля доти, доки вони зовсім не завмерли, потому схилила голову й замислилася.

Було їй над чим замислитися: стільки несподіваного й таємничого трапилося з нею останнього часу, стільки важних всесильних людей вона перебачила!

А головне — стільки в усьому цьому було для неї все-таки неясного та незрозумілого.

Вона ввесь час немов ходила понад краєм якогось невидимого провалля, яке вона, однак, живо відчувала.

"З чого-то люди бувають такі недобрі",— думала вона.

І в дитячій, молодій ще голові поставав цілий ряд тих суспільних питань, від яких не раз запаморочувалися голови й найдосвідченіших мислителів.

Вряди-годи, стомлена цими важкими мислями, на які не здобувала вона іншої відповіді, крім "воля божя", "божий допуст", вона підводила голову й озиралась навкруги.

Дивна лісова тиша та прохолода освіжали й ніжили її надміру змучене, стомлене від довгих мандрівок та безнастанних душевних тривог тіло, але, разом з тим, у цьому її турботному психічному стані були вони для неї якоюсь карою.

Ніякої відповіді не давала ця супокійна, байдужа природа.

Якщо порівняння юної, свіжої, турботливої душі з квітучою тернистою рожею й приставало до кого-небудь, то не до супутниці бандуриста, що сиділа зараз під наметом старого дуба, ледве примітна з-за зелені.

В лісі поволі смеркало, немов чиясь невидима рука насовувала на нього шапку. Ясні смуги та плями, що падали на коріння та стовбури дерев, зникли; тільки западали ще туди тоненькі стрілки пурпурового заходу.

Маруся раптом вийшла з-під дуба, жива тривога цієї хвилини поглинула всі інші турботи, тривоги та вагання.

— Сказав: скоро повернуся! — промовила вона. — І нічого не чути!

Правда, нічого не було чути, хоч як вона прислухалася. Зелений ліс стояв округи стіною: навіть пташиний крик не порушував мовчання цієї пущі, навіть вітер не шелесне листом.

Раптом почувся постріл, один, другий..

Маруся випросталася, немов від громовини.

Ще постріл.

І все тихо та глухо. Напружений слух нічого не вловлює.

Так минуло ще трохи часу, скільки власне — не знати, але Марусі він здався дуже довгий.

Зразу вона часто вставала, ходила, прислухалася, потім, зморена цим хвилюванням, лишилася на старому місці, під дубом, непорушна, немов скам'яніла.

Вона навіть і тоді не підвелася, коли зовсім ясно почувся шелест, тільки щічки її спалахнули та очі сумовито звернулися в той бік.

Цього разу надія була не марна; гілля відхилилося, і знайоме обличчя з'явилося між їх зеленню, що заколисалася.

Але це обличчя було таке бліде, що радісний покрик завмер на устах дівчини.

— Марусю,— мовив січовик,— от бачиш ти,— червона хустка, бачиш?

— Бачу,— відказала Маруся.

— Я виведу тебе на шлях... Іди цією дорогою усе прямо... Прямо, гаєм, поки не дійдеш до містка... За тим містком буде другий гай... і стежка... підеш стежкою у той гай... Стрінеться тобі чоловік, скаже: "Помагай боже, Марусю!" Ти віддай йому цю хустку й відкажи: "Боже поможи!" Чуєш?.. Пам'ятатимеш, Марусю?..

Він говорив це виразно, але з дуже вже великими перервами; обличчя його ставало все блідіше та блідіше, краплистий піт капав йому з чола, і стояв він не так, як завжди, не прямо, а прилягаючи плечем до дерева.

— Іди, Марусю! Ти підеш?

— Піду,— відказала вона. — Що в тебе болить?

— Ніщо, Марусю, загоїться, моє серце! Іди!

Він узяв її за руку.

— Яка в тебе холодна рука! — крикнула вона.

— Не до моєї тепер руки, моя ясочко. Поспішай-но хутчій... Віддай хустку... Сюди... йди...— сказав він так переконуюче та поважно, що вона вже більш не відважилася питати. Він хотів одхилити віти, але не зміг. Вид такої слабості у людини, на яку вона звикла дивитися, як на уособлення всіх сил фізичних та моральних, вразив Марусю. Вона страшенно зблідла, але, свято сповняючи його бажання, нічого не сказала.

Чийсь інші руки — жилаві на грубі — свої, робітницькі, як зараз помітила Маруся, раптом простяглися та відхилили гілля.

— Не бійся, Марусю,— промовив січовик,— це мій товариш... Він тільки чужих кусає... Правда, Іване?

— Звісно, правда,— відказав густий бас, якому скоро можна було повірити, що властитель його, коли захоче, то вкусити зможе.

Слідом за цим Маруся побачила раніш високо між листом невелику голову, смугляве обличчя із світлими вусами та пару блискучих очей, а потім — довжезну чоловічу постать, що швидко сунула вперед, прокладаючи їм дорогу.

— От це і єсть товариш мій, Іван,— мовив січовик Марусі. — Бачиш, які дуби в лісі переріс!

Іван, посовуючись наперед, кілька раз придержував ходу та оглядався на товариша, немов ждучи, чи не треба буде йому допомогти, але січовик тоді кожен раз відказував йому.

— Іди, йди, Іване... Чого ж ти став? Може, ти задумав квітки збирати у траві чи грибів пошукати хочеш?

І Іван знову рушав далі.

Багато скоріше, як сподівалася Маруся, вибралися вони на узлісся.

З цього боку коло самого узлісся починалися поля, і вузьенька межа між розквітлою гречкою, понад якою бринів рій бджіл, виводила на чорну польову дорогу, яка правильними, як здалека здавалося, манівцями вилялася до слободи, що майоріла на небозводі, перетинаючи по дорозі два невеличкі гаї.

— Бачиш, Марусю, он гай... от той, останній... йди, моя ясочко, йди... Ось хустка...

Він показав їй точнісінько таку саму хустку, яку вона раз підняла на церковному ганку й подала гетьманській пані братчисі.

Маруся взяла хустку, думала йти, але тихо скрикнула й стала.

Січовик, що поклав їй, голублячи її, руку на голову, раптом похитнувся і, коли б не товариш Іван, певно, впав би.

— Кров! Кров! — скрикнула Маруся з жахом.

Кров, справді, свіжа, тепла кров просякала крізь ветху свитину старого бандуриста.

— Байдуже, Марусю, байдуже,— промовив січовик. — Пам'ятаєш, що ми з тобою говорили? Не той козак, що за водою пливе... а той, що проти води... Це загоїться... Адже ми з тобою пустилися не ягоду-малину збирати... солодкого і сподіватися годі... Іди, моя ясочко... йди... зав'яжи хусткою голову...

— А ти? — спитала Маруся, тремтячими рученятами зав'язуючи, за його порадою, червону хустку.

— Я прийду, моє серце, прийду...

Почулися, один за одним, три постріли.

Товариш Іван вслухавсь і промовив:

— Вони!

— Іди, Марусю, йди...— повторив січовик.

Він хотів, своїм звичаєм, погладити її по голівці, але рука не звелася.

Він тільки промовив:

— Іди, Марусю, треба!

Вона пішла.

— Оглядатися можна? — проговорила вона, неначе звертаючись до неприсутнього повожатого.

І оглянулася.

На узліссі вже нікого не було. Ліс здавався суцільною зеленою стіною.

Це не перешкодило їй ще не один раз оглянутись.

Одначе, потураючи серцеві, вона не забувала про доручену їй справу і йшла швидко, як могла.

Ось перший гай, увесь наскрізь пройнятий кармазином заходу. Скільки тут квіток цвіте й пахне!

От знову поля, знову розквітла гречка, бринливий рій бджіл. Близесенько хвававкнув перепел. Ось і місток за гаєм.

Хтось ніби женеться, прудко женеться.

Треба поглянути, звідки й хто.

Схожий ніби на татарина. Еге, таких зустрічали вони не раз по шляхах і постійно від них ховалися або в рів, або в жито.

Чи не сховатися й зараз?

Він жене просто до містка. Треба сховатися в очерет.

Але вона не встигла ступити й кроку до густого очерету, що ріс коло містка, по березі мілкого прозорого струмочка, на вид велетенської зеленої щітки: почувся постріл, і червона хустка зачервоніла на чорнім шляху.

Хустка ця брала тільки своїм кольором, доброта ж її показалася така, що навіть неситий татарин не поласився її зняти і знову погнав далі, неначе ошуканий надією.

Коли все втихло, із гаю, з того, що за містком, вийшов якийсь селянин із сокирою і в'язкою зеленого суччя за плечима і, йдучи мимо, нахилився, обернув до себе помертвіле дитяче личко, притулив руку до грудей, під якими зробилася вже калюжа теплої крові, потім промовив: "Ні, вже не оживеш!" і пішов далі своєю дорогою.

Проте він зняв червону хустку й поніс її з собою.

Давним-давно це все діялося, але й досі ще невеличка могила, поблизу тих країв, прозивається "Дівоча".

Кажуть теж, що могилу цю висипав сам, своїми руками, якийсь запорожець.